

YUNIS HÜSEYNOV

“QARABAĞNAMƏ”

BAKI – 2022

Redaktor və rəyçi: Z.H.BAYRAMLI,
tarix üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər: X.S.QASIMOV,
tarix üzrə elmlər doktoru

B.O.ƏZİZ,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

YUNİS HÜSEYNOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru
“QARABAĞNAMƏ”
Bakı, «Füyuzat», 2022, 120 səh.

Əsər Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi” və başqa mənbələr əsasında yazılmışdır.

Əsərdə Qarabağın tarixi, Qarabağ xanlığının yaranması, inkişafı, qədim yaşayış yerləri, sərhədləri, çayları, adət və ənənələri, Qarabağ xanlığının Qacarlar məmləkəti, Rusiya və başqa qonşu dövlətlərlə münasibətləri, habelə siyasi, iqtisadi, sosial problemlər şərh olunur.

Kitab müəllif tərəfindən oxuculara hədiyyədir.

2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti CƏNAB İLHAM ƏLİYEVİN 2022-ci il yanvar ayının 5-də verdiyi Fərmanı xalqımızın hədsiz sevincinə səbəb olmuşdur. Bu münasibətlə həmyerlim, Şuşa musiqisi tarixində xüsusi xidmətləri olan tarzən, pedaqoq, səmimi insan RƏSUL MİKAYIL oğlu İSMAYILOV məndən xahiş etdi ki, “ŞUŞA İLİ”nə həsr olunmuş yeni bir əsər yazım. Mən onun xahişini nəzərə alaraq yeni “QARABAĞNAMƏ” əsəri yazmağı dostuma söz verdim.

Müəllif

ÖN SÖZ

Qarabağın və Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi, sosial və digər sahələrinin məhsuldar tədqiqatçısı və araşdırıcısı, bu sahədə yeddi əsərin, çoxsaylı elmi məqalələrin müəllifi olan, tarix üzvə fəlsəfə doktoru Yunis Rza oğlu Hüseynov “Qarabağnamə” əsərini yazıb başa çatdırmışdır. Onun bu əsəri orta əsr Qarabağ və dövlətçiliyimiz tarixinə qiymətli elmi töhfədir.

Alimin ərsəyə gətirdiyi elmi kitabın mənbəyi Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağının “**QARABAĞ TARİXİ**” əsəridir. Əsər milli tariximizə aid olan qiymətli qaynaq və mənbələrə əsasən yazılmışdır. Bu işə olduqca təqdirəlayiqdir.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği Məhəmməd xan oğlu 1773-cü ildə Qarabağın Xocalı kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, Şuşa qalasında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən¹ birində yüksək təhsil almışdır.

Mirzə Camal bəy “Qarabağ tarixi” əsərini 1747-ci ildə fars dilində diktə edib yazdırmışdır. Bu əsərin elmi dəyəri, ilk növbədə, müəllifin Qarabağda baş verən siyasi, iqtisadi və sosial hadisələrin bir çoxunun iştirakçısı, canlı şahidi olmasındadırsa, digər tərəfdən bu hadisələri Qarabağda yaşayan rus hərbi və siyasi xadimlərindən eşidib qələmə almasıdır.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş, xanlığın daxili və xarici siyasətində iştirak etmişdir. 1805-ci il may ayının 14-də Rusiya və Qarabağ

¹ Mədrəsə – orta əsrlərdə yüksək dini təhsil verən təhsil müəssisəsi idi.

xanlığı arasında imzalanan Kürəkçay mərasimində iştirak etmişdir. Mirzə Camal bəy 1797-ci ildən 1822-ci ilə kimi Qarabağ xanlığının vəziri vəzifəsində olmuşdur. Onun atası ilə İbrahimxəlil xan arasında möhkəm və səmimi münasibətlər mövcud idi.

1822-ci ildə Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən ləğv edilib, onun əyalətlərindən birinə çevrildikdən sonra Mirzə Camal bəy məhkəməyə təyin olunmuş və 18 il bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir.

1855-ci ildə “Kavkaz” qəzetində Mirzə Camalın **“Qarabağ tarixi”** rus dilində nəşr olunmuşdur. Əsər şərqşünas **Adolf Berje** tərəfindən göstərilən qəzətdə nəşr olunmuşdur. A.Berje yazırdı:

“Mirzə Camal fars, ərəb və türk dillərindən başqa, avar və ləzgi dillərini də mükəmməl bilirdi. Tarix, coğrafiya, astronomiya və tibb elmlərini də yaxşı öyrənmişdir”.

Dövlət qulluğundan istefaya çıxdıqdan sonra Mirzə Camal xəstələri təmənnəsiz müalicə etmişdir. O, 1853-cü ildə vəfat etmişdir. 80 yaşlı Mirzə Camal bəy ömrünün son dövrlərində fiziki cəhətdən çox zəifləmişdi. Buna baxmayaraq, zehni cəhətdən xeyli möhkəm idi. Onun həyatının son dəqiqələri də olduqca maraqlı olmuşdur. Bu barədə A.Berje yazırdı:

“1853-cü il aprel ayının 8-də Mirzə Camal axşam namazını icra etdikdən və şam yeməyindən sonra, bütün qohumlarını çağıraraq, vəsiyyətini etmiş, onlara cansağlığı arzulamış və tam şüurlu halda dünyasını dəyişmişdir”.

Yunis müəllimin **“QARABAĞNAMƏ”** əsərində siyasi hadisələr, Qarabağ və Qarabağ xanlığının, xanların hakimiyyəti dövrlərində baş verən hadisələr aydın, anlaşılıqlı

tərzdə təhlil olunur. Müəllif Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi xanlığının təbii-coğrafi şəraiti, kənd təsərrüfatı, kустar sənətkarlıq sənayesi, ticarət həyatı, vergi və mükəlləfiyyətləri və siyasi quruluşu haqqında da maraqlı məlumatlar verir.

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, keçmiş tarixi irsimizə həsr olunmuş, oxuculara məlum olmayan elmi, tarixi hadisələri özündə ehtiva edən, 1747-ci ildən 1828-ci ilə kimi dövrü əhatə edən yeni “**QARABAĞNAMƏ**” Yunis müəllimin Qarabağ tarixşünaslığına hədiyyəsidir.

Zabil BAYRAMLI,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

I fəsil

**MİRZƏ CAMAL BƏY CAVANŞİR QARABAĞININ
“QARABAĞ TARİXİ” ƏSƏRİNDƏ QARABAĞIN
YAŞAYIŞ YERLƏRİ, SƏRHƏDLƏRİ, QƏDİM
ŞƏHƏR VƏ ÇAYLARI HAQQINDA MƏLUMAT**

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği “**QARABAĞ TARİXİ**” əsərində yazır ki, qədim kitabların müəlliflərinin yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir:

Cənub tərəfdən – Xudafərin körpüsündən sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. Hazırda (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır. Və rus dövlətinin məmurları onu Krasnı most (Qırmızı körpü) adlandırırlar.

Şərq tərəfdən – Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla (Gəncə – Y.H.) sərhəddi Kür çayına qədər Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır.

Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan əzəmətli Qarabağ dağlarıdır.

Keçmiş zamanlarda Qarabağda iğtişələr və dəyişikliklər baş vermiş, İran, Rum (Türkiyə) və Türküstan hakimləri bu vilayətləri işğal edib, müxtəlif sərhədlər qoymuş, qalalar inşa etdirmiş və onlara başqa adlar vermişlər.

Tarix elmləri doktoru **Z.H.Bayramlı** yazır ki, Mirzə Camal Cavanşir “qədim tarix kitabları” dedikdə **Həmdullah Mostoufi Qəzvininin “Hüzhətül-qülob”** adlı kitabını nəzərdə tuturdu. O, həmin əsərində XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan inzibati vahidlərindən danışarkən Aran vilayətini Qarabağ və Aran adlandırmışdır.

Qarabağ Aran vilayətinin bir hissəsidir. Qarabağın inzibati-ərazi quruluşu haqqında XVI-XVII əsrlərin qaynaqlarında tarixi məlumatlar **Mirzə Səmiann** 1725-ci ildə yazdığı “**Təzkirətül-müluk**” əsəri istisna olmaqla pərakəndə halda verilir. 1593-cü ilin tarixi məlumatlarına əsasən Qarabağ əyaləti 36 nahiyəyə bölünən 7 sancaqdan – Gəncə, Bərdə, Xaçın, Axtabad, Dizaq, Həkəri və Vərəndə adlı sancaqlardan ibarət olmuşdur. Həmin sancaqlar 36 nahiyəyə bölünmüşdür. Bunlar “Gəncə-Qarabağ” əyalətinin müfəssəl dəftərində də mövcud olan məlumatlarla üst-üstə düşür. Bu bölgü Mirzə Camal bəy Cavanşirin Qarabağın inzibati-ərazi məlumatlarına tam uyğundur.

Mirzə Camal bəy “Qarabağ tarixi” əsərində Bərdə, Gəncə, Beyləqan şəhərlərinin adlarını qeyd edir.

Mirzə Camal bəy öz əsərində Çingiz xanın Beyləqana hücumundan və şəhəri tutduqdan sonra orada törədilən dağıntı və qırğınlardan ətraflı söhbət açır. Şəhərin və süni suvarma arxlarının – **Kürək, Lavur, Meymənə, Gəmiçi, Sarı** və **Ayaz** arxlarının yararsız hala salındığını vurğulayır.

Tarixi baxımdan Qarabağın təbəəliyi, qədim adət və ənənələri haqqında məlumatlar da diqqəti cəlb edir.

Əldə olan qaynaq və mənbələr sübut edir ki, Qarabağ Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tarixin müxtəlif coğrafi əraziləri, o cümlədən də kənd, qəsəbə, əyalət adları olan Qarabağ toponimi bəşər tarixinin qədim qaynaqlarından süzülüb gəlir. Qarabağın türk dünyasında mövcud olması bir daha sübut edir ki, o, türk təfəkkürünün məhsuludur. Deməli, qətiyyətlə demək olar ki, Qarabağ yalnız və yalnız azərbaycanlı türklərinə məxsusdur.

Qarabağ sözünün fəlsəfi mənası “**qara**” və “**bağ**”

sözlərindən ibarətdir. Bu iki türk sözünün mənasından çox yazılmış və dəqiq izahlar verilmişdir.

Məlumat üçün qeyd edim ki, “Qara” sözü ucu-bucağı görünməyən geniş və **“Bağ”** sözü isə müxtəlif meyvə ağacları əkilmiş yer, ərəzi mənalarını özündə ehtiva edir. Yeri gəlmişkən deyim ki, bəzi alimlərin fikrinə görə Qarabağ coğrafi adı qədim dövrlərdə bu ərəzidə məskunlaşan eyniadlı türk elinin adı ilə bağlıdır.

Qarabağ vilayəti haqqında tarixi baxımdan ən dolğun məlumatları tarix elmləri doktoru, professor **Zabil Həsərat oğlu Bayramlı** 2020-ci ilin mart ayında “Fiyuzat” nəşriyyatında nəşr etdirdiyi **“Azərbaycan Səfəvi İmperatorluğu: – Dövlət quruluşu”** adlı elmi əsərində daha dolğun, tutarlı qaynaq və mənbələr əsasında vermişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq tarix elmində ilk dəfə işıq üzü görən həmin materialı və onun **«XVI-XVII yüzillərdə Qarabağın etno-politik durumu»** adlı məqaləsini də mən öz **“Qarabağnamə”**mə əlavə etməyi qət etdim. Bu, eyni zamanda mənim əsərimin elmi cəhətdən zənginləşməsinə və oxucuların böyük marağına səbəb olar.

Alim yazır:

“XVI-XVII əsrlərdə Araz və Kür çayları arasında yerləşən qədim Aran torpağı mərkəzi **Gəncə** şəhəri olan **Qarabağ bəylərbəyliyi**¹ hesab olunmaqla, onun ərəzisi bəzən Tiflisə qədər uzanırdı. 1554-cü ildən sonra Qazax və Şəmsəddin, I Şah Abbas (1587-1629) dövründən Zəyəm səfəvilərin hakimiyyətinin son illərində isə **Kaxetiya** və **Zəngəzur** da Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe olmuşdur...

¹ Qarabağ bəylərbəyliyi XVI əsrin birinci yarısında yaradılmışdır.

Qarabağ əyalətinin ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə dəyişilməz qalmışdır. XIX əsrin Azərbaycan tarixçiləri, o cümlədən, Mirzə Camal bəy də bunu təsdiq edir.

Zabil müəllim oğuzlarla bağlı alpout, ayırım, əfşar, bayandır, bəydili, bayat, dondarlı, düyərli, təklə, qırqız (qırqız, oğuz) kimi toponim və etnonimlərlə dolu olan bəylərbəyliyi ulu babalarımızın Qarabağ adlandırmaları yuxarıda deyildiyi kimi heç də təsadüfi deyildir. Qarabağ axar-baxarlı yaylaqları, qışlaqları olan, hər yeri yaşıllıqlarla örtülü təmiz havalı bir yerdir. Bu diyarın qədim sakinləri olan qacarlar və onlara doğma olan digər türk elləri, oymaqlar orda gözəl bağlar-bağçalar salmışlar. Qədim mənbələrə istinad edən Zabil müəllim Gəncə şəhərini **Gülüstan** bağına bənzədir və şəhərə su xətlərinin çəkildiyini qeyd edir. Süni suvarma yolu ilə Qarabağ əhalisinin bol məhsul əldə etmələri göstərilir. Bu, **“Qarabağnamələr”də** də öz əksini tapmışdır. Qacarlar lap qədim dövrlərdə Gəncə və Bərdədə yaşamışlar.

Zabil müəllim daha sonra qeyd edir ki, Qarabağda Qacarlarla yanaşı Qaramanlı, Baharlı, Zülqədər elləri ilə bərabər Şəmsəddin obası, onlarla qaynayıb-qarıxmış qazaxlar, otuz iki və iyirmi dörd oymaqları kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. Müəllif Qarabağda yaşayan Cavanşir, Əhmədli, Qaraqoyunlu, Göyçəli, Ozan kimi obaların mövcud olmalarını mənbələr əsasında sübut edir.

Ümumiyyətlə, tarix elmləri doktoru, professor Zabil Bayramlı yuxarıda adı qeyd olunan elmi əsərində Qarabağın siyasi, iqtisadi, sosial, adət və ənənələri haqqında hərtərəfli məlumatlar verir¹.

¹ Məlumat üçün bax: – Zabil Bayramlı. *Azərbaycan Səfəvi İmperatorluğu*: – Dövlət Quruluşu elmi əsəri. Bakı, 2020, səh.353-369.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği “Qarabağ tarixi” əsərini Qafqaz canişini M.S.Voronsovun xahişi ilə yazmışdır. Ona görə də əsərdə bir çox siyasi hadisələr nəzərə alınmalıdır...

***QARABAĞ xanlığının xanı
PƏNAHƏLİ xan (1693-1763)***

II fəsil

**PƏNAHƏLİ XANIN ƏSL-NƏCABƏTİ
VƏ QARABAĞ VİLAYƏTİNDƏKİ
HÖKMRANLIĞI HAQQINDA**

“Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağı “Qarabağ tarixi” əsərində Pənahəli xan haqqında ətraflı məlumat verir. Pənahəli xan İbrahimxəlil ağa oğlu Cavanşir 1693-cü ildə Qarabağın **Sarıcalı** oymağında anadan olmuşdur. O, 1763-cü il avqust ayının 21-də İranın Şiraz şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Özünün vəsiyyətinə görə Pənahəli xan Ağdam şəhərində yerləşən **İmarət** adlanan yerdə dəfn edilmişdir. Pənahəli xan Qarabağ xanlığının banisi, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə idi. Onun gənclik illəri Qarabağda gedən müharibə illərinə düşmüşdür. **Nadir şah Əfşar** Qarabağı yadellilərdən azad etdikdən sonra şah elan olundu¹. Nadir şahın apardığı müharibələrdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən iki qardaşı – Fəzləli ağanı və Pənahəli ağanı öz ordusunda xüsusi hərbi xidmətə götürdü. Hər iki qardaş şaha sədaqətlə xidmət edir, sarayda böyük hörmət qazanmışdılar. Lakin bir para qəlbiqara adamlar Fəzləli ağanı şahın nəzərindən sala bildilər. Nadir şah Fəzləli ağanı edam etdirdi...

Mirzə Camal bəy yazır ki, Fəzləli bəyin edamından sonra Nadir şah Pənahəli ağanı yanına çağırır, Fəzləli ağanın yerinə sarayda keşik ağası təyin etdi. Pənahəli ağa bütün varlığı ilə şaha xidmət edir, öz üzərinə düşən bütün işləri layiqincə yerinə yetirirdi. Elə buna görə də qəlbiqara, paxıl adamlar Pənahəli ağanı da şahın nəzərindən salmaq üçün fitnə-fəsadlara əl ataraq onu da şahın qəzəbinə düşür etməyə nail oldular. Beləliklə də, şahın ona qarşı məhəbbəti nifrətə və düşmənçiliyə

çevrildi. Pənahəli ağa şahın ona qarşı münasibətini hiss edirdi. Ona görə də şahın yanından qaçmaq qərarına gəldi.

Pənahəli ağa Nadir şahın bütün hərbi səfərlərində iştirak etmiş, yüksək hərbi təcrübə qazanmışdır. O, Qəndaharın, Pişəvərin, Lahorun, Kərbalanın, Dehlinin alınmasında olduqca böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Nadir şahın məktəbini keçən Pənahəli ağa onun məktəbində mətinləşmişdir.

1745-ci ilin yayında Nadir şahın Xorasanda olmamasından istifadə edən Pənahəli ağa 6 nəfər tərəfdaşı ilə Xorasandan Qarabağa yola düşdü. O, Vətənə çatan kimi Cavanşirlər tayfasından 200 nəfər igidi ətrafına toplayıb, müqəddəs amalı uğrunda mübarizəyə başladı¹. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, Nadir şah Pənahəli ağanın qaçmasını iki aydan sonra eşitdi... Təbriz və Şamaxı hakimlərinə fərman göndərərək onun tapılıb yanına göndərilməsini tələb etdi. Lakin artıq gec idi...

Nadir şah 1747-ci il iyun ayının 6-da Xabuşan yaylağında öz yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra Pənahəli ağa açıq siyasi mübarizəyə başladı. Qarabağ elləri – Cavanşirlər bir bayraq altında birləşərək Pənahəli ağanı müdafiə etməyə başladılar. Qarabağlılar Pənahəli ağanı özlərinə başçı seçdilər, onun amalları uğrunda dövlət yaratmaq işində ona yardımçı olmaqlarına and içdilər... O vaxtdan Qarabağ siyasətinin rəhbəri və onun həyata keçirilməsini təmin etdi... Onun Qarabağa gəlişi vilayətin tarixində dönüşün başlanğıcı oldu. Qarabağın vahid bir dövlət kimi formalaşmasına və güclü Qarabağ xanlığının yaranmasına münbit şərait yarandı. Nadir

¹ Mirzə Camal əsərində Pənahəli ağanın Nadir şah sarayından qaçmasını 1738-ci il qeyd edir. Lakin o, sözüünə davam edərək qeyd edir ki, 2-3-dən sonra Nadir şah öldürüldü. Deməli, Pənahəli ağa 1745-ci ildə Qarabağa gəlmişdir.

şah tərəfindən Xorasana və digər yerlərə sürgün edilən qarabağlılar vətənə qayıtdılar.

Nəhayət, 1747-ci ildə, xoş bir gündə Pənahəli ağanın tərəfdarları – Qarabağ əyanları, silahlı qüvvələrin başçıları, din xadimləri və digər sosial təbəqələrin nümayəndələri Pənahəli bəyi Qarabağın xanı seçdilər. Bununla da, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixə qovuşdu. Onun yerində iki müstəqil xanlıq – **Gəncə** və **Qarabağ** xanlıqları yarandı.

Pənahəli xan heç bir hökmdar tərəfindən xüsusi fərmanla xan təyin olunmamışdır. Xan elan olunduqdan sonra onun qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr dururdu. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin arxasında Pənahəli xanın dərin zəkası, təşkilatçılıq bacarığı dururdu. Beləliklə də, xan mümkün olmayanı gerçəkliyə çevirə bildi.

İlk olaraq Qarabağ xanlığının mərkəzi şəhərini inşa etdirmək lazım idi. Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlar müəyyən şəhərlərin ətrafında yaranmışdı. Məsələn, Gəncə, Bakı, Təbriz, Şəki və sairələrini buna misal göstərmək olar.

1748-ci ilin əvvəllərində Qarabağın aran ərazisində yerləşən Kəbirli mahalında xanlığın ilk paytaxt qalasının – **BAYAT** qalasının bünövrəsi qoyuldu. Qala paytaxt sürətlə inşa edilirdi. Qalanın ətrafına hasar çəkildi, xəndək qazıldı, bazar, hamam və ibadət üçün məscid tikildi. Pənahəli xanın şöhrəti qısa müddət ərzində qonşu xanlıqlara da yayıldı. Təbriz və Ərdəbil vilayətlərindən çoxlu əhali, sənətkarlar və başqa peşə sahibləri də Bayat qalasına gəlir və ailə üzvləri ilə birlikdə orda məskunlaşırdılar. Durmadan güclənən Qarabağ xanlığına qarşı qara qüvvələr – mənşəcə alban xristian mülükləri də xanlığa düşmən kəsilmişdilər.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, Qarabağda mövcud

olan beş məliklikdən yalnız biri – Xaçın məlikliyi yerli idi. Dörd xristian alban məlikləri kənarda qaçıb Qarabağın müxtəlif sahələrində yerləşib, ailə xarakterli mülk yaratmışdılar. Xanlığa qarşı düşmən münasibət bəsləyən qüvvələr 1748-ci ilin yazında, hələ inşası tam başa çatmayan Bayat qalasına hərbi yürüş təşkil etdilər. Bu yürüşə **Şəki xanı Hacı Çələbi xan** başçılıq edirdi. Hücüm gözlənilmədən başlanmışdı. Bu, heç də xanı sarsıtmadı. O, əmisi oğlanlarını süvari döyüşçülər toplamaq məqsədilə ətraf oymaqlara göndərdi. Pənahəli xan sədaqətli dostu **Qara Murtuza Zəngəzurlu** ilə əks hücuma keçmək üçün hazırlığa başladı. Qüvvələri qısa müddət ərzində bir yerə toplayan Pənahəli xan birləşmiş qüvvələrə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar apardı, onları Bayat qalasının ətrafında əzdi. Birləşmiş qüvvələrin bir aylıq mübarizələri heç bir nəticə vermədi.

Başı aşağı düşmən qüvvələrinin başçısı Hacı Çələbi xan geri qayıdan zaman öz tərəfdarlarına demişdi:

“Pənahəli xan bu vaxta kimi bir sikkəsiz pul idi. Biz gəldik, ona sikkə vurub qayıtdıq. Pənahəli xan özünü “xan” elan etmişdir, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim”.

Bayat qələbəsi Pənahəli xanın şöhrət və nüfuzunu daha da artırdı. Eyni zamanda da düşmənlərinin sayı da çoxaldı. Qonşu xanlar onunda dostluq yaratmağa, xanlığın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tanımağa başladılar. Pənahəli xan xanlığın ərazisini genişləndirir və müdafiəsini həyata keçirirdi.

Ağır zəhmət hesabına dövlət yaradan Pənahəli xan Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində də şöhrət qazanmışdır. Belə bir şəraitdə İranda Adil şah adı ilə taxt-taca sahib oldu. O, bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək

istəyirdi. O, Azərbaycan vilayətinin hakimi, Əmiraslan xan Əfşarı Qarabağa göndərüb, ya Pənahəli xanı itaətə gəlməsini, ya da onunla ittifaq bağlamağı tapşırırdı.

Pənahəli xan Əmiraslan xanı və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini yüksək səviyyədə qarşıladı. Mirzə Camal bəy öz əsərində qeyd edir ki, xan Adil şahın dövlətinə xidmət edəcəyini Əmiraslan xana bildirdi. Hər iki dövlət arasında xoş münasibətlərin təməli qoyuldu. Lakin qısa bir müddətdən sonra Adil şah Şahrux Mirzə tərəfindən qətlə yetirildi.¹

Bayat savaşıdan sonra Pənahəli xan hiss edirdi ki, Bayat qalası Qarabağ xanlığı üçün etibarlı deyildi. Buna görə də 1749-cu ilin əvvəllərində, vaxtilə **I Şah Abbasın** qışlağı olmuş ərazidə – **TÖRNƏKÜT** adlı yerdə uca təpə üzərində, gur sulu keşmənin ətrafında qala şəhər salındı. Bu qala-şəhər **ŞAHBULAQ** qalası idi.

Şahbulaq qalası Bayat qalasına nisbətən etibarlı idi. Lakin durmadan inkişaf edən və möhkəmlənən Qarabağ xanlığı üçün Şahbulaq qalası da müdafiə baxımından əlverişli deyildi. Bey-nəlxalq şərait də durmadan gərginləşirdi. İranda hakimiyyət uğrunda üç qüvvə – **Məhəmmədhəsən xan Qacar**², **Fətəli xan Əfşar**³ və **Kərim xan Zənd mübarizə aparırdılar.**

Şahbulaq qalası müdafiə baxımından əhəmiyyətini itirirdi. Uzaqgörən Pənahəli xan yeni, daha möhkəm və daimi qala-şəhər salmaq fikrinə düşdü. O, xanlığın bacarıqlı, işgüzar, Qarabağın bütün ərazisini yaxşı tanıyan adamları, məmurları, din xadimlərini bir yerə toplayaraq, yeni paytaxt – qala şəhər

¹ Şahrux Mirzə Xorasanda şahlıq taxtında oturmuşdu, İraq, Azərbaycan və fars torpaqlarında özbaşınalıq baş vermişdir.

² Məhəmmədhəsən xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın atasıdır.

³ Fətəli xan Əfşar Nadir şahın qohumu idi.

inşa etmək haqqında fikrini bildirdi. Xan öz çıxışında demişdir:

“Nadir şahdan sonra bizimlə Əliqulu xan və Sərdar Əmiraslanın arasında sülh, ittifaq və qonşuluq əlaqələri var idi. Ətraf xanlardan da bir o qədər xatircam deyilik. Onlar Məhəmmədhəsən xanı üzərimizə qaldıraraq bizə qarşı çıxa bilərlər. Bu qüvvələr qarşısında biz tamamilə məhv ola bilərik. Ona görə də bu işin qarşısını almaq üçün əvvəlcədən tədbir görmək lazımdır. Biz gərək dağların arasında, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən mühasirə edə bilməsin. Qalının bir tərəfi dağlarda məskunlaşan elçilərin üzərinə açıq olmalı və mahallarla əlaqələrimiz bir an da olsun kəsilməməlidir”.

Mənbələrdə deyilir ki, Pənahəli xan bir dəstə heyətlə Qarabağa səyahət etmək qərarına gəldi. O, başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə birlikdə Qarabağın meşələrlə, ormanlarla, dağlarla, dərələrlə əhatə olunan ərazisinə çatdı. Bu, elə bir ərazi idi ki, təbii şəraitinə görə adamı heyrətə salırdı. Bu, münasib və şöhrətə layiq ərazi idi. Bu yer eyni zamanda da hərbi-strateji baxımdan əvəzsiz idi. Böyük daş qaya üzərində yerləşən ərazi sıx meşəlik idi. Ərazidə insan yaşamamışdır. Ərazi üç tərəfdən uca daş qayalarla əhatə olunmuşdur. Yalnız ərazinin bir yerindən şimal-şərq ərazisindən onun daxilinə girmək mümkün idi. Xan ərazinin ağaclardan, kol-kosdan təmizlənməsi haqqında göstəriş verdi...

Bununla da, **1750-ci ilin avqust ayının sonu – sentyabr ayının əvvəllərində** yeni qala mərkəzi olan **Pənahabadın – Şuşa** qalasının əsası qoyuldu. Bu hadisə Qarabağın şanlı tarixinin başlanğıcı idi. Ərazidə quruculuq işləri sürətlə davam edirdi. Xalqın tələbi ilə yeni qalaya **Pənahabad** adı verildi.

Ümumiyyətlə, Pənahabad üç adla – **Pənahabad-Şuşa-Qala** adlandırılmışdır.

Yeni qalanın ərazisindən təbii çay axmırdı, 2-3 bulaq var idi. Bu isə Qarabağın yeni mərkəzinin əhalisinin suya olan ehtiyacını ödəyə bilməzdi. Xanın göstərişi ilə kankanlar (quyu qazanlar) ərazinin bir neçə yerində quyu qazdılar. Həmin quyulardan bol su çıxdı. Bu, xanın böyük sevincinə səbəb oldu.

Yeni Qala mərkəzinin inşasında təcrübəli ustalar və memarlar fəal iştirak edirdilər.

Şuşa qalasının etimologiyasını – ərəb sözü – “şaişə” (“şuş”) – “qəhrəman”, mübariz (“əl-qalatu-ş-şauşu” – qəhrəman, yenilməz qala”) ilə izah etmək olar.¹

Qarabağda həyat öz axarı ilə davam edirdi. İranda mərkəzi hakimiyyət isə siyasi böhran içərisində idi. Şuşa qalası sürətlə, dövrün paytaxt mərkəzinin tələblərinə tam uyğun olaraq inşa edilirdi.

Məhəmmədhəsən xan Qacar İranda hakimiyyət uğrunda mübarizədə xeyli uğurlar əldə edə bildi. O, Astarabad, Mazandaran və Gilan vilayətlərindən saysız-hesabsız qoşun toplamışdır. Qacar xanı yenicə bina edilmiş Şuşa qalasını ələ keçirmək məqsədilə Qarabağa hərbi yürüşə başlayıb, Xatun arxının sahilində hərbi düşərgə qurdu. Lakin o, məqsədinə nail ola bilmədi. Qarabağlılar düşməne ağır zərbələr vuraraq Şuşa qalasına yaxınlaşmağa ona imkan vermədilər. Qacar xanının hərbi qüvvələrinə, nəqliyyat vasitələrinə böyük ziyan vuruldu. Elə bu zaman Məhəmmədhəsən xan eşitdi ki, Kərim xan Zənd Fars vilayətinin Şiraz şəhərində hərbi qüvvə toplayıb, İraqı, Mazandarani və digər əraziləri ələ keçirmək istəyir. Tələsik

¹ **Bax: Molla Məhəmməd əl-cari, «Car salnaməsi», Bakı, 1997, səh. 135.**

geri qayıdan Qacar xanı yolda öz adamları tərəfindən qətlə yetirildi...

Məhəmmədhəsən xanın hərbi yürüşünün uğurla dəf edilməsi, onunla birlikdə Qarabağa hücum edən xain qüvvələrin cəzalandırılmaları Pənahəli xanın nüfuzunu daha da artırdı.

Qarabağın başı üzərində qara buludlar çəkilməmiş xanlıq yeni düşmənlə qarşılaşdı.

Bu qara qüvvə **Nadir şahın** sərkərdələrindən biri olan **Urmiyalı Fətəli xan Əfşar** idi. O, Urmiya vilayətindən hərəkətə başlayaraq, bütün Azərbaycanı ələ keçirmişdi.

Mirzə Camal “Qarabağ tarixi” əsərində qeyd edir ki, **“O, Pənahəli xanın yanına mahir elçilər göndərərək onu itaətə və ittifaqa dəvət etdi. Pənahəli xan onun bu təklifini qətiyyətlə rədd edib, elçilərini geri qaytardı. Fətəli xan Əfşarın yeganə qorxusu günü-gündən möhkəmlənən Qarabağ xanlığı idi. Altı aylıq mühasirədən sonra Fətəli xan müttəfiqləri ilə birlikdə Pənahabad qalasının üzərinə hücumu keçdilər. Onlar Qarqar çayını keçib qəti hücumu başladılar. Pənahəli xanın qoşunları əlverişli şərait yaradıb düşmənin qoşunlarına ağır zərbə vurdular. Düşmən iki minə qədər canlı qüvvə itirdi. Bundan əlavə, xanın ordusu düşmənin xeyli süvari (atlı) və piyadasını əsir aldılar, xeyli miqdarda ərzaq və döyüş sursatı ələ keçirdilər”**.

Gözləmədiyi hərbi məğlubiyyətlər Fətəli xan Əfşarı məcbur etdi ki, diplomatik danışıqlara başlasın. Ona görə ki, Pənahabad alınmaz qala, Pənahəli xan isə məğlubedilməz dövlət xadimi olduğu yeddi aylıq mühasirə zamanı sübut olundu.

Fətəli xan Əfşarın diplomatik niyyəti qohumluq əlaqələri xarakteri daşıyırdı. Bu isə onun məkrli və hiyləgərlik niyyəti idi. O, yenidən mötəbər adamlarını Pənahabada döndərərək

Pənahəli xanla barışmaq istədiyini bildirdi. Onu da qeyd edim ki, Pənahəli xanın da döyüşlərdə qüvvələri zəifləmiş, ərzaq və barıt ehtiyatları tükənmişdi. Fətəli xanın elçilərinin Pənahəli xana gətirdikləri məktubda deyilirdi ki, **əgər xan qoşundan əsir götürdüyü döyüşçüləri geri qaytarsa, mənimlə dostluq və ittifaq etsə, qızımın kəbinini onun böyük oğlu İbrahimxəlil ağaya kəsdirəcəyəm. Bir şərtlə ki, İbrahimxəlil ağanı onun yanına, düşərgəsinə göndərsin. Pənahəli xanı tamamilə inandırmaq üçün Fətəli xan özü ilə Qarabağa gətirdiyi oğlanları – Cavanşir xanı, Rəşid bəyi də Pənahabada göndərdiyi elçi heyətinin tərkibinə daxil etmişdi.**

Tarixçilər məlumat verirlər ki, İbrahimxəlil xan Fətəli xan Əfşarın düşərgəsində iki gün qaldıqdan sonra Əfşar xanın öz məkrli niyyətini həyata keçirmək üçün Pənahabada göndərdiyi adamlarını geri çağırırdı və hərbi əsirlərini azad etdirdi. Mirzə Camal bəy əsərində yazır ki, **üçüncü gün isə İbrahimxəlil ağanı və onunla birlikdə olan nümayəndə heyətini götürüb girov kimi Urmiya qalasına apardılar. Araz çayını keçənə qədər heç bir yerdə dayanmadılar.**

Fətəli xan hər yerə xəbər göndərdi ki, O, Pənahəli xana qalib gəlib və indi onun vassalıdır¹. Oğlu İbrahimxəlil ağa isə onun girovudur.

Qarabağdan hərbi səfərdən qayıtdıqdan sonra Fətəli xan Əfşar İraq və fars vilayətlərinin hakimi olan Kərim xan Zəndin üzərinə hücum etmək qərarına gəldi. Kərim xan Zənd onun hücumunu dəf etmək üçün diplomatik üsuldən bacarıqla istifadə etdi. Mirzə Camal bəy yazır ki, intiqam almaq üçün Kərim xan Zənd çoxsaylı qoşunla Fars vilayətinə hərəkət edib,

¹ Vassal – fransız sözü olub, nökr, xidmətçi mənasını verir.

Azərbaycana çatmamış inanılmış adamını məktubla birlikdə Pənahəli xanın sarayına göndərib, ona qarşı hörmət və sədaqətini bildirdi.

Pənahəli xana göndərilən məktubun məzmunu belə idi: **“Fətəli xan bizim nəinki düşmənimiz, eyni zamanda qanımızdır. Sizə qarşı da olduqca yaramaz işlər görmüş, andını, peymanını xaincəsinə pozmuşdur. Sizin oğlunuzu məkr və hiylə ilə aparıb məhbus etmişdir. İndi var qüvvə ilə bizə kömək etməli və bu işdə heç bir şeydən müzaiqə etməməlisiniz. Çünki intiqam alsaq və oğlunuzu xilas etsək, siz sevindiyniz kimi biz də arzumuza çatmış olacağıq”**.

Kərim xan yaxşı başa düşürdü ki, Fətəli xan Əfşar kimi güclü düşmənin öhdəsindən yalnız və yalnız Pənahəli xanın köməyi ilə gəlmək olar. Öz növbəsində Qarabağ xanı oğlunu girovluqdan xilas etmək üçün Kərim xan Zəndin təklifini tərəddüd etmədən qəbul etdi. O, çoxlu qoşunla, vəziri və baş məsləhətçisi **Mirzə Vəli Baharlı**nı da götürüb, Arazın o tayına getdi. Azərbaycan torpağında Kərim xan Zəndlə döyüşdü.

Fətəli xan Əfşardan narazı olan qüvvələr – Qarabağlı Kazım xan, xoylu Şahbaz xan və onun qardaşı Əhməd bəy, Təbriz xanı Nəcəfqulu xanın böyük oğlu Fətəli bəy, marağalı Hacı Əliməhəmməd bəy, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərli, gəncəli Şahverdi xan, irəvanlı Hüseynəli xan, qardaşı Rzaqulu xan, sərəblı Əli xan Şəqqaqi, əfşarlı Əmirgünə xan və başqaları da Kərim xan Zəndin ordusu ilə birləşdilər.

Kərim xan birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə Fətəli xanın sığındığı Urmiya qalasını mühasirəyə aldı.

Əlacsız vəziyyətdə olan Fətəli xan Əfşar təslim olmağa məcbur oldu. 1763-cü ildə baş verən bu qələbə Kərim xan Zəndin İranda hakimiyyətə gəlməsini təmin etdi. O,

İbrahimxəlil ağanı girovluqdan azad edib, xüsusi fərmanla onu Qarabağa xan təyin etdi. Bu, Pənahəli xanın siyasi fəaliyyətinin sonu və şəxsi həyatının faciəsi demək idi.

Kərim xan Zənd belə hesab edirdi ki, gücündən, qüdrətindən həmişə ehtiyat etdiyi Pənahəli xan Cavanşir əgər Qarabağa qayıtsa, gələcəkdə onun hakimiyyətə gedən yolunda böyük maneə ola bilər. Kərim xan Zənd əsl niyyətini gizlədərək Pənahəli xana yaltaqlanaraq bildirdi:

“Mənə qarşı göstərdiyin sədaqətin və köməyin əvəzini çıxmaq üçün bir neçə gün mənim yanımda qalmağı xahiş edirəm”. O, hərbi əməliyyatlarda iştirak edən və yuxarıda adları qeyd olunan hakimləri buraxdı. Pənahəli xanı özü Şiraza apardı. Hətta Kərim xan Zənd onu sarayında yaratdığı **“ağsaqqallar şurası”**na məsləhətçi təyin etdi.

Bir müddət Kərim xanın sarayında qaldıqdan sonra Pənahəli xan ondan xahiş etdi ki, Qarabağa, doğma Şuşaya qayıtmaq üçün ona icazə versin. Lakin Kərim xan Zənd namərdlik göstərərək onun xahişini rədd etdi...

Vətən həsrəti, Kərim xan Zəndin namərdliyi Pənahəli xana mənəvi və fiziki cəhətdən ağır təsir göstərmişdi. Qarabağ, el-oba, xanlığın mehriban adamları bir an da olsun onu rahat buraxmırdı...

1763-cü il avqust ayının 21-də Pənahəli xan Cavanşir Şiraz şəhərində Kərim xan Zəndin iqamətgahında müəmmalı şəkkildə şanlı və şərəfli ömrünü başa vurdu. Pənahəli xan dünyasını dəyişərkən vəsiyyət etdi ki, onu öz doğma vətəni olan Qarabağda dəfn etsinlər. Qarabağlılar əvəzolunmaz oğul, böyük qardaş, ata, xilaskar sandıqları əziz övladını göz yaşları ilə və böyük kədər içərisində Ağdamda ata-babalarının dəfn olduğu **“BARLI BAĞ”**da (sonralar bu ailə qəbiristanlığı **“İMARƏT”** adlandırıldı) dəfn etdilər.

*QARABAĞ xanlığının xanı
İBRAHİMXƏLİL xan (1721-1806)*

III fəsil

**İBRAHİMXƏLİL XANIN QARABAĞDA
HAKİMİYYƏTİ VƏ O ZAMANIN QAYDALARI
VƏ HADİSƏLƏRİ HAQQINDA**

İbrahimxəlil xan Pənahəli Cavanşir oğlu 1721-ci ildə Ağdamın Sarıcalı oymağında bəy ailəsində anadan olmuş, 1806-cı il iyun ayının 12-də ruslar tərəfindən qətlə yetirilmişdir. O, Qarabağ xanı Pənahəli xanın böyük oğlu və xanlığın gələcək vəliəhdi idi. Onun hakimiyyət illəri 1763-1806-cı illəri əhatə edir. Yeniyyətmişlik və gənclik illəri doğma Qarabağdan uzaqlarda keçmişdir.

İbrahimxəlil ağa atası ilə birlikdə Nadir şahın ordusunda xidmət etmiş, İraqdan Hindistana kimi hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş və özünü yüksək səviyyəli hərbiçi kimi göstərmişdir.

1745-ci ildə atası Pənahəli xan vətənə qayıtdıqdan sonra Əfqanıstan sərhəddində hərbi xidmətdə olan İbrahimxəlil ağa da doğma vətənə qayıtdı. Atasının Qarabağda yaratdığı süvari hərbi dəstənin tərkibinə daxil olaraq onun yaxın silahdaşı oldu. O, yenicə yaranan xanlığın dayaqlarından biri oldu, ana torpağın yadelli yağılardan qorunmasında öz gücünü parlaq surətdə nümayiş etdirdi.

Atası Pənahəli xanın Qarabağ torpağında inşa etdirdiyi qala paytaxtları – **Bayat**, **Şahbulaq** və həyatı qədər sevdiyi **Pənahabad** qalalarının inşa olunmasında fəal iştirak etdi, obasına, elinə layiqli övlad olduğunu sübut etdi. Atasının apardığı ədalətli hərbi əməliyyatlarda layiqincə iştirak edərək adını Qarabağ torpağında qızılı hərflərlə həkk etdirdi. Alban xristian müləklərini özünə tabe etdirdi.

Gürcüstan və qonşu xanlıqlarla Qarabağ xanlığı arasında siyasi, iqtisadi və sosial münasibətləri inkişaf etdirdi. Qarabağ xanlığında böyük xidmətlər göstərən İbrahimxəlil xan atasının layiqli övladı olduğunu sübut etdi. Yuxarıda dediyim kimi, 1762-ci ildə Urmiyalı Fətəli xan tərəfindən namərdcəsinə girov kimi İrana əsir aparıldı.¹

İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Kərim xan Zənd bu hadisədən məharətlə istifadə edərək Pənahəli xanı öz tərəfinə çəkə bildi. Bu haqda yuxarıda məlumat vermişik... Pənahəli xanı öz yanında siyasi əsir kimi saxlayan Kərim xan Zənd onun təkidli xahişlərini nəzərə alaraq İbrahimxəlil xanı xüsusi fərman verib Qarabağa xan göndərdi...

Beləliklə də, Pənahəli xan istədiyi arzusuna çatdı. O, Fətəli xana qarşı mübarizəyə gedərkən ortancıl oğlu Mehralı bəyi müvəqqəti olaraq öz yerinə xan təyin etmişdi. İbrahimxəlil ağanın Qarabağa xan vəzifəsinə təyin olunması qardaşlar arasında mübarizəyə səbəb oldu. Lakin 1763-cü ilin sonunda bu, İbrahimxəlil ağanın xeyrinə həll olundu. Bu, belə də olmalı idi... Bu zaman onun 42 yaşı var idi.

Hakimiyyətə gələn İbrahimxəlil xan atasının yarımçıq qoyduğu işləri uğurla həyata keçirdi, ilk olaraq, xanlığın daxilində sabitlik yaratdı, iqtisadi tədbirləri önə yönəltdi, bu sahədə məqsədemüvafiq islahatlar planı hazırladıb həyata keçirdi. Ordu quruculuğu təmin olundu. Ordu demək olar ki, tamamilə yenidən təşkil olundu və dövrün hərbi texnikası və

¹ Tarixçi H.Ə.Dəlili yazır ki, Şuşa qalasını mühasirəyə alan Fətəli xan Əfşarın qoşunları tədricən şəhərə yaxınlaşırdı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Pənahəli xan zahirə itaət göstərməklə oğlu İbrahimxəlil ağanı girov kimi Fətəli xanın hərbi düşərgəsinə göndərdi...

silahları ilə təchiz olundu. Ən mühüm hərbi tədbirlər içərisində topçu hərbi dəstələrinin yaranması idi.

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığının yeddi minə qədər daimi hərbi qüvvələri var idi ki, onların dörd mini piyada, üç mini isə süvarilərdən ibarət idi.

İqtisadi islahatlar uğurla həyata keçirildi, vergilər və onların toplanması nizama salındı. Kəndlilərdən toplanan vergilər nisbətən azaldı, əhalinin hüquq və imtiyazları artırıldı. Qarabağ xanlığı ərazisindən xarici ölkələrə gedən ticarət yollarının və ticarət karvanlarının təhlükəsizliyi üçün əməli tədbirlər həyata keçirildi. İbrahimxəlil xan istəyirdi ki, onun xanlığı qonşu xanlıqların heç birindən siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə geri qalmasın.

Qonşu xanlıqlarla və xarici ölkələrlə ticarət işləri durmadan inkişaf edirdi. Elə yeri gəlmişkən qeyd edim ki, iqtisadçı alim M.M.Mustafayev “Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatı” adlı elmi iş yazmışdır. Əsər olduqca gərəkli və dərin elmi məzmun kəsb edir. M.M.Mustafayev həm də hərbi idi.¹

M.M.Mustafayev əsərində Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatının bütün sahələrini – kənd təsərrüfatını, kустar sənayesini, əmtəə-pul münasibətlərini, sənətkarlıq, xarici ticarətin inkişafını hərtərəfli təhlil etmişdir.

II Yekaterina 1762-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə gəldikdən sonra I Pyotrun miras qoyub-getdiyi Cənubi Qafqaz

¹ M.M.Mustafayev rus dilində yazdığı «*Ekonomika Karabaxskoqo xanstva*» əsərini Almanyanın paytaxtı Berlində hərbi xidmətdə olarkən, 1948-ci ildə İ.V.Stalin adına Tiflis Universitetində müdafiə etmişdir. Əsər doqquz bölmədən ibarətdir. Həmin əsəri yeni «Qarabağnamə»nin müəllifi AMEA-nın Tarix İnstitutuna vermişdir. Kaş, verməyəydim...

məsələsini yenidən xarici siyasətinin tərkib hissəsinə daxil etdi. O, Rusiya imperiyasının forpostu olaraq xristian dövləti yaratmaq niyyətində idi. Bu dayaq rolunu oynayacaq dövlət isə haylardan ibarət olmalı idi.

İbrahimxəlil xan **“Kişi torpaq gətirər, torpaq itirməz”** əqidəsilə Qarabağ xanlığını idarə edirdi. 1789-cu ildə Kərim xan Zənd dünyasını dəyişdikdən sonra Cənubi Zaqafqaziyada siyasi vəziyyət dəyişdi. Bu, Qarabağ xanlığının xeyrinə olmadı. Regionda Rusiyanın, İranın və Osmanlı dövlətlərinin təcavüzkarlıq siyasətləri güclənirdi. Belə bir mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə İbrahimxəlil xan çevik xarici siyasət yeridir, xanlığın varlığını qoruyub-saxlayırdı. XVIII əsrin 80-ci illərində Qarabağ xanı Osmanlı sultanına bir neçə məktub göndərərək xanlığı himayəyə götürüb qorumağı təklif etmişdir. Lakin beynəlxalq şəraitlə əlaqədar olaraq Osmanlı sultanının onun təkliflərinə münasibəti mənfi olmuşdur. Sultan Qarabağ xanlığına yalnız mənəvi kömək göstərməklə kifayətlənmişdir.

1783-cü il iyul ayının 27-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya imperiyasının himayəsinə qəbul olunması münasibətilə Şimali Qafqazın Georgiyevsk şəhərində keçirilən tədbirlərdə Qarabağ xanlığının vəziri Molla Pənah Vaqifin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də iştirak edirdi. Nümayəndə heyətinin tərkibində Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği də var idi.

Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin dəvətilə Tiflis şəhərinə gedən Qarabağ xanlığının nümayəndə heyətinin başçısı ilə Rusiyanın Cənubi Zaqafqaziyadakı canişini S.D.Burnaşevlə görüşünü təşkil etdi. Lakin M.P.Vaqif bu görüşü soyuq-qanlıqla qarşıladı. Burnaşev Qarabağ xanlığının da Rusiya

imperiyasının himayəsinə keçməsinə təklif etdi. Molla Pənah Vaqif hiss etdi ki, rus məmuru Kartli-Kaxetiya çarlığı kimi Qarabağ xanlığını da dinc yolla ələ keçirmək istəyir. O, bu barədə II Yekaterinanın təklifini irəli sürdü...

S.D.Burnaşev II Yekaterinanı təriflədikdən sonra əsl mətləbə keçdi:

“Biz möhtərəm hökmdarınız İbrahimxəlil xanla da dost olmaq istəyirik. Mərhəmətli çariça himayəedici əlini sizə də uzatmaq istəyir. Xan yalnız bizim himayəmizdə öz taxtında həmişəlik qala bilər”.

Uzaqgörən Vaqif Burnaşevin bu saxta sözlərini diqqətlə dinləyir və şərqilərə məxsus şübhə ilə onun incə dodaqlarına və ağı dişlərinə tamaşa edirdi. Hiyləgər Burnaşev sözünü qurtarar-qurtarmaz Vaqif dərhal söhbətə başladı:

“İbrahimxəlil xan adlı-sanlı nəslin parlaq nümayəndəsidir. Onun qoca Şərqin qapısı sayılan Şuşa qalası kimi əzəmətli qala mərkəzi var”, – deyə, qüvvət və qüdrətinin Təbrizə qədər hökmü yeridiyini məmurun nəzərinə çatdırdı.

Vaqif bildirdi ki, biz əlahəzrət çariça ilə dostluq münasibətləri saxlamaq istəyirik. Bu münasibətlər qarşılıqlı olmalıdır. O, bir az dayanaraq ciddi baxışla Burnaşevə nəzər saldı. Sonra isə II İraklinin Rusiya ilə bağladığı müstəmləkə xarakterli müqaviləyə işarə edərək eyni şərtlərin İbrahimxəlil xanın da qəbul edəcəyini sezdirdi. Vaqifin bu sözlərindən sonra çar məmuru xəfficəsinə gülümsədi.

Siz əlahəzrət çariçanın alicənablığına, mərhəmətinə inanmalısınız, bu, sizin üçün böyük nemət ola bilər.

Molla Pənah Vaqif bu sözlərdən sonra ciddi bir görkəm alaraq bildirdi:

“Mərhəmət böyük nemətdir, düz deyirsiniz. Lakin ölkələr arasında münasibətlərin də qayda-qanunu var. İbrahimxəlil xan olduqca vüqarlı, uzaqgörən dövlət xadimi və güclü bir xanlığın xanıdır. Mən deyə bilmərəm o, sizin qeyri-bərabər təklifinizi qəbul edəcək, ya yox. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, İbrahimxəlil xan üçün xanlığın hərtərəfli müstəqilliyi hər şeydən üstündür. Bunu sözlə ifadə etmək olduqca çətindir”.

Vaqifin tutduğu mövqe Burnaşevi sarsıtdı. Daş qayaya qarşı dayanmışdır.

M.P.Vaqif İbrahimxəlil xanın ona etibar etdiyi bütün diplomatik tapşırıqları Tbilisi şəhərində böyük uğurla həyata keçirdi. Nümayəndə heyəti diplomatik danışıqları başa çatdırıb əzəmətli Şuşa qalasına qayıtdı. Onlar Şuşaya gələn kimi İbrahimxəlil xanla görüşüb, səfərin nəticələri barədə ona ətraflı məlumat verdilər. Xan danışıqlarda iştirak edən bütün nümayəndə heyətinə təşəkkürünü bildirdi.

İbrahimxəlil xan bildirdi ki, dünya dağılsa da, mən rusa baş əymərəm... Hayların tarix səhnəsinə çıxmalarına yol verə bilmərəm...

Kərim xan Zənd (Məhəmməd) 1779-cu ildə vəfat etdikdən sonra onun sarayında əsir olan Ağa Məhəmməd şah Qacar siyasi fəaliyyətə başlayıb, İranda hakimiyyətə gəldi. O, 1793-cü ilin əvvəllərində 20 minlik qoşunu şahzadə Süleymanın başçılığı ilə Tehrandan Təbrizə göndərdi.

Qacarlar sülaləsinin ilk nümayəndəsi və gələcək şah Süleymana belə bir tapşırıq verdi: Urmiya, Xoy, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ xanlarını Təbrizə çağırıb, dinc yolla, müqavimət göstərmədən itaət etmələrini və xərac vermələrini onlardan tələb etsin.

Əgər onlar Qacarlar hakiminin tələbini qəbul etsələr, onda onlar öz yaxın adamlarından birini Tehrana Qacar sarayına girov göndərsinlər.

Dəvət olunan xanlardan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və İrəvan xanı Məhəmməd xan görüşə gəlməmişdilər. Onların bu hərəkəti Qacar xanına ağır təsir göstərdi. İbrahimxəlil xan yaxşı bilirdi ki, Qacar xanı onları Təbrizə xoş niyyətlə çağır-mır. Ağa Məhəmməd xan bütün xanları öz hakimiyyəti altın-da birləşdirmək və Səfəvilər imperiyasının sərhədlərini bər-pa etmək istəyirdi. İbrahimxəlil xan bilirdi ki, Ağa Məhəm-məd xan öz niyyətini həyata keçirmək üçün hərbi gücdən istifadə edəcək və ilk zərbəni Qarabağ xanlığına vuracaqdır.

Eyni zamanda İbrahimxəlil xan kömək üçün Abdulla Əfəndi Çələbi ilə Osmanlı dövlətinin sədr-əzəminə (baş vəzirinə) məktub da göndərmişdi. Lakin xan Osmanlı dövlətindən məktubuna müsbət cavab ala bilmədi. Bu, dövrün beynəlxalq şəraiti ilə bağlı idi.

Ağa Məhəmməd xan İbrahimxəlil xanın məğrurluğunu yaxşı bilirdi. Ona görə də onu cəzalandırmaq qərarına gəldi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar şahzadə Süleyman başda olmaqla 4000 nəfərlik qoşunu Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının üzərinə göndərdi. Lakin Qacarlar ordusu məğlub olub geri çəkildi. Qacar xanı bu məğlubiyətlə barışmayaraq, yenidən Qarabağ üzərinə 8 minlik qoşun göndərdi. Şahzadə Süleyman Əsgəran qalasından İbrahimxəlil xana məktub yazaraq, Qacar xanı ilə barışmağı təklif etdi. Lakin müsbət cavab ala bilmədi. Qacar qoşunları Şuşaya doğru hərəkət etməkdə idilər. Şuşalılar silahlanaraq qızılbaşlara mərdliklə müqavimət göstərir və onlara ağır zərbələr vururdular.

Şahzadə Süleymanın məğlubiyətləri Ağa Məhəmməd

xan Qacara hərtərəfli təsir göstərmişdi. 1796-cı ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandə şah elan olundu. Bundan sonra İranda Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti başladı.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği “Qarabağ tarixi” əsərində yazır:

“Ağa Məhəmməd şah Qacar 1795-ci il aprel ayında 88 min nəfərlik atlı və piyada qoşunla və 25 topla Tehrandan çıxıb, Cənubi Qafqaza hərbi yürüşə başladı. O, bir neçə gün Ərdəbildə dayandıqdan sonra qoşunlarını üç hissəyə böldü. Muğan, İrəvan və Qarabağ üzərinə hücumla başladı. Özü isə Şuşa üzərinə hücum edən İraq, fars, Azərbaycan və Xorasan qoşunlarına rəhbərlik edirdi.”

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa qalasının yaxınlığında yerləşən Çanaxçı kəndinin bir ağaqlığında olan Kovxan adlanan yerdə düşərgə saldı.

İbrahimxəlil xan müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Qarabağlılar düşməinə qarşı müharibənin bütün üsullarından istifadə edirdilər.

Qarabağlılar xalq qoşun dəstələri yaradır, partizan hərəkəti genişləndirirdi.

Şuşa qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. Qacar şahı başa düşürdü ki, nə qədər ki, İbrahimxəlil xan qalanın içərisindədir, onu işğal edə bilməyəcəkdir. Bununla belə, o, xana hədələyici və təhqiredici məktublar göndərməkdə davam edirdi. Qacar şahının Cənubi Zaqafqaziyaya hücumu Rusiyanın regionda nüfuzuna ciddi zərbə idi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar 33 günlük mühasirədən sonra başa düşdü ki, Şuşa qalasını ələ keçirə bilməyəcək. 1795-ci il avqust ayının 9-da o, qalanın mühasirəsindən əl çəkdi. Bu, onun məğlubiyyəti demək idi.

1796-cı ildə Rusiya V.A.Zubovun başçılığı ilə Cənubi

Zaqafqaziyaya qoşun göndərdi.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği “Qarabağ tarixi” əsərində yazır:

“Ağa Məhəmməd şah Qacar hələ Fars və Xorasan torpağında olduğu zaman böyük sərdar general-anşef qraf V.A.Zubovun başçılıq etdiyi qoşun Dərbəndi işğal etdi. Ordan isə Şamaxıya gəlib, şəhərin yaxınlığında hərbi düşərgə saldı. İbrahimxəlil xan böyük oğlu Əbülfət ağanı Qarabağın bir neçə bəyzadəsi ilə birlikdə töhfə, hədiyyələr və cins atlarla V.Zubovun hüzuruna göndərüb, Rusiya dövlətinə səmimi qəlbdən itaət edəcəyini və sədaqətini bildirdi”.

Öz növbəsində, Zubov da Əbülfət xanı və onun nümayəndə heyətini lazımi səviyyədə hörmətlə qarşılayıb, İbrahimxəlil xanın məktubunu Dərbənd və Qızlar yolu ilə II Yekaterinaya göndərirdi.

Rusiyanın itaətinə keçmək üçün Azərbaycan xanları hazırlıq gördükləri zaman gözlənilmədən II Yekaterina vəfat etdi... Rus komandanlığı Qarabağ barədə nəzərdə tutduğu planlarını həyata keçirə bilmədi... İmperator I Pavel hakimiyyətə gələn kimi Rusiyanın qoşunlarını Azərbaycandan geri çağırırdı.

Rusiya öz qoşunlarını geri çağırmaqla Ağa Məhəmməd şah Qacarin əl-qolu yenidən açıldı. O, yenidən İbrahimxəlil xana məktublar yazıb, hakimiyyətdən getməsini tələb etdi. Qacar şahı 1797-ci ilin iyun ayında ikinci dəfə Qarabağa hücum etdi. Qanlı döyüşlər heç bir nəticə vermədi. Bu zaman qarabağlıların iqtisadi vəziyyətləri də yaxşı deyildi. 1794-1797-ci illərdə baş verən quraqlıq nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları kəskin sürətdə azalmışdı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşanın cənub-şərq hissəsində

yerləşən Qızıl qaya və Çaxmaq meşəsi arasında yerləşən talada hərbi düşərgə salmışdı. Həmin ərazidən Şuşanı fasiləsiz top atəsinə tutdurur və qala divarlarını dağıtmağa çalışırdı. Şuşalılar gecələr dağıdılan divarları yenidən bərpa edir və müdafiəni gücləndirirdilər.

Deyirlər ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa qalasının əzəməti və gözəlliyi qarşısında məst olmuşdu. Ona görə ki, Şuşa qalası Qacarlar imperiyasının baş kəndi olan Tehrandan daha böyük və şəhər mədəniyyəti baxımından daha çox inkişaf etmişdir. Bütün ordu, su ehtiyatları və həyat üçün lazım olan hər şey qalanın daxilində idi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarin yerləşdiyi hərbi düşərgəsi sonralar şuşalılar tərəfindən hərbi **“Topxana”** adlandırılmış və hazırda da belə olaraq qalır.

Qalanın müdafiəsini yarmaq üçün Qacar toplarını susdurmaq lazım idi. Eyni zamanda Ağa Məhəmməd şah da düşünürdü ki, topları susdurmaq üçün xan nə vaxtsa şəhərdən çıxacaq. O, bu barədə qoşun başçalarına da məlumat vermiş və yollara ciddi nəzarət etməyi tapşırırmışdı. Qacar şahının mülahizələri özünü doğrultdu. İbrahimxəlil xan canı qədər sevdiyi Şuşa qalasını top atəşlərindən xilas etmək qərarına gəldi.

İbrahimxəlil xan gecə vaxtı 200 nəfər igidlə qaladan çıxıb, özünün kəmənd istirahət mənzilinin sol tərəfi ilə Topxanaya yaxınlaşıb topları və onları idarə edən hərbiçiləri məhv etdilər. Şuşaya qayıdarkən bütün yolların və keçidlərin qızılbaşlar tərəfindən tutulduğunu gören xan, cəld hərəkət edib, döyüş yoldaşları ilə birlikdə Şimala, Car-Balakən istiqamətində hərəkətə başladı. Xan ailə üzvləri və yaxın adamları barədə də əvvəlcədən lazımi tədbirlər görmüş və təhlükəsizliklərini təmin etmişdi.

Nəhayət, Şuşa qalasını qoruyub-saxlamaq mümkün olmadı.

1797-ci il iyunun 27-də Qacar şahı Şuşa qalasına daxil oldu. O, qalaya daxil olmazdan əvvəl Şuşa ruhanilərinin başçısı Hacı Babəkin iştirakı ilə “Qurani-Kərim”ə əl basıb, and içmişdi ki, şəhər əhalisinin canına, əmlakına toxunmağa imkan verməyəcək. Lakin o, sözünə əməl etmədi. Müqəddəs kitab ona öz gücünü göstərdi...

1797-ci il iyul ayının 4-də Ağə Məhəmməd şah Qacar öz xidmətçiləri tərəfindən öldürüldü.

Qacarlarla aparılan müharibələr Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına ağır təsir göstərmişdi. Qacar şahı öldürüldükdən sonra İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir Qarabağda hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Xanlıqda özbaşınalıq baş alıb-gedirdi. İbrahimxəlil xanın bir çox silahdaşları, o cümlədən Molla Pənah Vaqif və oğlu Əli bəy Məhəmməd bəy tərəfindən edam olunmuşdular. Əhalinin sayı kəskin surətdə azalmış, 300 mindən 40 minə enmişdi.

Üç aydan sonra İbrahimxəlil xan doğma Şuşaya qayıtdı. O, yenidən xanlıq taxtına əyləşib, xanlığı idarə etməklə məşğul oldu.

Qacarlar sarayının yeni şahı Ağə Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Fətəli şah Qacar İbrahimxəlil xanın yanına elçilər heyəti göndərüb, əmisinin cəsədini və onun qətlinə iştirak edənləri Qacarlar sarayına verilməsini tələb etdi. Bu işləri həll etmək üçün Fətəli şah Qacar etibarlı adamı olan Hüseynəli xan İzəddinlini nümayəndə heyətinin rəhbəri təyin etdi.

İbrahimxəlil xan Ağə Məhəmməd şah Qacarin cəsədini zər-zibaya bükdürüb, müsəlman adət və qaydalarına tam uyğun tərzdə, hörmətlə Tehrana göndərdi. Bu, Fətəli şahə xoş təsir bağışladı...

İbrahimxəlil xan qan bahası olaraq qızı Ağəbəyim ağanı

və oğlu Əbülfət ağanı Fətəli şahın sarayına girov göndərdi. Bütün bunlar qacarlar sarayı ilə siyasi münasibətləri yoluna qoymaq məqsədi daşıyırdı. Fətəli şah hər il İbrahimxəlil xana və onun vəliəhdi Məhəmməd həsən ağaya qiymətli hədiyyələr göndərirdi. Onun məqsədi gələcəkdə xanlığı özünə tabe etdirmək idi...

Qacarlar sarayı ilə Qarabağ xanlığı arasında xoş münasibətlər **1797-ci ildən 1805-ci** ilin may ayına kimi davam etdi...

1804-cü il yanvar ayının 4-də general R.D.Sisianov Gəncə xanı Cavad xanı məğlub etdikdən sonra Azərbaycanın Şimal xanlıqlarına, o cümlədən də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana hədə-qorxu ilə dolu olan məktub göndərilib, Rusiya imperiyasının himayəsini danışıqsız qəbul etməsini tələb etdi. Xalqımızın qəddar düşməni, mənşəcə gürcü olan Sisianov Gəncə xanlığı üzərində çaldığı qələbə münasibətilə rus komandanlığını təbrik etmədiyinə görə Qarabağ xanını təhqir etmişdi...

Rus ordusunun Azərbaycan ərazilərində apardığı müharibələr və hərbi əhəmiyyətə malik olan əraziləri ələ keçirməsi Qacar şahı Fətəli şahı ciddi narahat edirdi. Ona görə də 1804-cü ilin may ayında Qacar şahı Rusiyadan tələb etdi ki, qoşunlarını Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən danışıqsız olaraq çıxarsın. Rədd cavabı alan Qacarlar sarayı 1804-cü ildən Rusiya ilə olan bütün diplomatik münasibətlər kəsildi. Fətəli şah Qarabağ xanlığını dinc yolla ələ keçirə bilməyəcəyini hiss edərək məsələni müharibə yolu ilə həll etmək qərarına gəldi.

Qacarlara və ruslara dərin nifrət bəsləyən İbrahimxəlil xan odla su arasında qalmışdı. Kəməksiz qalan İbrahimxəlil xan Tiflisə elçi göndərərək Sisianova bildirdi ki, o, Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə hazırdır...

Sisianov Qarabağ elçilərinə bildirdi ki, xanla 1805-ci ilin

yazında görüşə bilər. 1805-ci il may ayının 14-də İbrahim-xəlil xanla Sisianov Gəncədən 20 verst¹ aralıda yerləşən Kürəkçayın sahilində görüşdülər. Beləliklə də, tarixə “Kürəkçay müqaviləsi” kimi daxil olan 11 maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Qarabağ xanlığı əvvəlki şöhrətindən məhrum oldu... Qacarlar sarayında olan İbrahimxəlil xanın qızı **Ağabəyim ağa** və oğlu **Əbülfət xan** da atalarına sifariş göndərərək Qacarlar səltənəti ilə münasibətləri pozmamacağı xahiş etdilər... Lakin gec idi...

Sisianovun məqsədi Şuşaya qoşun yeritmək idi. O, mayor Lisaneviçin başçılığı ilə Şuşa qalasına qoşun göndərdi. Fətəli şah vəliəhd Abbas Mirzənin başçılığı ilə Qarabağa qoşun göndərdi. Şimali Azərbaycan xanlıqları Qarabağ xanlığının ardınca Rusiya himayəsini qəbul etməyə başladılar.

Abbas Mirzə rus qoşunlarına müqavimət göstərə bilmədi. Lisaneviç İbrahimxəlil xanın bütün hakimiyyət səlahiyyətlərini əlindən almışdı. Belə bir şəraitlə barışmaq istəməyən xan yenidən Qacarlarla münasibəti bərpa etmək fikrinə düşdü... Bundan xəbər tutan dəli mayor Lisaneviç 1806-cı il iyun ayının 12-də İbrahimxəlil xanın iqamətgahına 100 nəfərlik qoşunla hücum edib, İbrahimxəlil xanı və onun yanında olan ailə üzvlərini, yaxın silahdaşlarını – cəmi 35 nəfərə qədər adamı vəhşicəsinə qətlə yetirdi...

Kürəkçay müqaviləsinin maddələrində hiss olunan qətl beləliklə, həyata keçirildi.

Vətənpərvər, xalqını sevən, müstəqilliyi hər şeydən üstün tutan İbrahimxəlil xan 85 yaşında faciəli surətdə həyatını dəyişdi.

Beləliklə də, Qarabağ xanlığının süqutu dövrü başladı...

¹ Verst – uzunluq vahididir. Bir verst 500 sajn = 1500 arşın = 1.0668 km.

*QARABAĞ xanlığının xanı
MEHDİQULU xan (1772-1845)*

IV fəsil

**QARABAĞ XANLIĞI MEHDİQULU
XANIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
(1807-1822-ci illərdə)**

Mehdiqulu xan İbrahimxəlil xan oğlu Cavanşir 1772-ci ildə Şuşa qalasında anadan olmuş, 1845-cm il may ayının 15-də Şuşa şəhərində dünyasını dəyişmişdir. O, Xurşudbanu Natəvanın atasıdır.

Mehdiqulu xan saray mühitində böyümüş, mükəmməl təhsil almış, şərq mütəfəkkirlərinin, filosofların, alimlərinin və şairlərinin əsərlərini mütləq etməklə öz bilik səviyyəsini və dünyagörüşünü təkmilləşdirmişdir. Mehdiqulu ağa gənclik illərində, atası İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə baş verən siyasi, iqtisadi və sosial hadisələrin canlı şahidi və iştirakçısı olmuşdur. O, atası ilə birlikdə dəfələrlə hərbi səfərlərdə iştirak etmiş və mətinləşmişdir. Mehdiqulu ağa Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumları zamanı qardaşları və əmisi oğlanları ilə birlikdə mərdliklə düşməne qarşı vuruşmuşdur.

Şuşa şəhəri 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən işğal edildikdən sonra ailə üzvləri və atası ilə birlikdə Car-Balakənə getməyə məcbur olmuşdur. Üç ay orda qaldıqdan sonra atasının göstərişi ilə Qarabağa qayıdıb, əmisi oğlu Məhəmməd bəy (Batman qılınc) Cavanşirin bütün iddialarına son qoymaq üçün əməli tədbirləri həyata keçirdi. Sonra isə o, bu barədə atasına xəbər göndərdi...

Mehdiqulu ağa qardaşı vəliəhd Məhəmməd həsən ağa ilə birlikdə 1797-1804-cü illərdə xanlığın siyasi, iqtisadi həyatını inkişaf etdirmək üçün atalarının ən yaxın köməkçisi oldu.

Mirzə Camal bəy “Qarabağ tarixi” əsərində qeyd edir ki, xanlığa vəliəhd olan Məhəmmədhəsən ağa İbrahimxəlil xanın sağlığında dünyasını dəyişdi. İbrahimxəlil xan 1805-ci il may ayının 14-də Sisianovla görüşü zamanı varislik və vəliəhdlik adı onun oğlu Mehdiqulu ağaya verildi. Beləliklə də, Mehdiqulu ağa da general-mayor rütbəsinə layiq görüldü.

1805-ci ilin payızında rus qoşunları Azərbaycanın şimal xanlıqlarını – **Quba, Dərbənd** və **Bakı** xanlıqlarını işğal etmək üçün Gəncədən Şəki xanlığı istiqamətindən yola düşdü. Lakin bu zaman rus qoşunları sayca az idi, həmin əraziləri işğal edə bilməzdi. Ona görə də Sisianov Gəncə və Qarabağ xanlıqlarından canlı kömək istədi. İbrahimxəlil xan Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə 1500 nəfərlik süvari qoşunu rusların köməyinə göndərdi.

1806-cı il fevral ayının 24-də Mehdiqulu ağanın vəliəhd və varis olması haqqında Peterburqdan fərman gəldi. Çox keçmədi ki, İbrahimxəlil xan qətlə yetirildi. Xanlıqda siyasi vəziyyət yenidən gərginləşdi. Lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. İstər Şuşanın daxilində və istərsə də xaricində asiyyənin qorunması məqsədilə həyata keçirilən bütün tədbirlər Mehdiqulu xanın üzərinə düşdü. İbrahimxəlil xandan sonra Mehdiqulu xan Qarabağ xanlığını müstəqil idarə etməyə başladı. Əhali əvvəlki kimi dinc həyata qayıtdı.

İbrahimxəlil xanın qətlindən sonra Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla Ağoğlanda idi və Şuşaya hücumu hazırlayırdı. Rus qoşunlarının komandanı general Nebolsin ilə məsləhətdən sonra Mehdiqulu xan Qacarlarla döyüşə başlamaq haqqında razılığa gəldilər.

Qarabağ qoşunları ruslarla birlikdə 7 saatlıq döyüşdən

sonra Abbas Mirzənin qoşunlarını Qozlu çayına qədər qovdular. Qacarların döyüşçüləri çoxlu itki verərək Araz çayının o tayına keçdilər.

Qacar şahzadəsi ilə birlikdə döyüşdə iştirak edən Əbülfət ağa qorxuya düşərək 3 min nəfər Qarabağ əhalisini götürüb, **Zəngəzurdan Naxçıvan və Ordubad** tərəfə getdi.

Mehdiqulu xan rus qoşunları ilə birlikdə Əbülfət ağanı döyüşdə məğlub edib, özü ilə apardığı adamları geri qaytardı.

Elə bu zaman mayor R.S.Kotlyarevski 17-ci yeger¹. batalyonunun komandanı təyin olundu. O, vaxt itirmədən Şuşa qalasında yerləşdi. Lisaneviçin Qarabağdan qovulmasının əsas təşkilatçısı olan general Kotlyarevsk ilk günlərdən Mehdiqulu xanı sıxışdırmağa başladı.

Qarabağda siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Zaqafqaziyada olan rus qoşunlarının baş komandanı F.O.Pauliççi Tiflisdən Şuşaya gəldi.

Kotlyarevski Pauliççiyə Mehdiqulu xanın Qacarlar məmləkəti ilə əlaqə saxladığını bildirdi. Məqsəd onu hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq idi. Mehdiqulu xan Pauliççiyə bildirdi ki, Qacarlar sarayından onun yanına gələn elçilər və başqa nümayəndələrlə apardığı danışıqlar haqqında Şuşa qalasında olan rus komandanlığına müntəzəm olaraq məlumat verilmişdir.

Beləliklə də, Mehdiqulu xanın düşmənlərinin niyyətləri baş tutmadı...

1806-cı ilin sentyabr ayında qraf İ.V.Qudoviç Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Onun təklifi

¹ Yeger – alman dilində ovçu, atıcı deməkdir.

ilə imperator **I Aleksandr** xüsusi sərəncamla Mehdiqulu xanı bütün hüquq və imtiyazları saxlanılmaqla Qarabağ xanı elan etdi.

Rus qoşunlarının baş komandanı Şimali Zaqafqaziyanın Georgiyevski qəsəbəsindən Mehdiqulu xana məktub yazıb bildirdi ki, imperatorun sərəncamı Şuşa qalasına çatdıqdan yeddi gün sonra Tiflis şəhərində olmalıdır. Ona görə ki, general imperatorun sərəncamını adətə görə məhz Tiflis şəhərində təqdim etməli idi.

1806-cı il noyabr ayının 10-da Mehdiqulu xan əyan-əşrəfi ilə Tiflisə gəldi, ayın 11-də Qarabağdan Tiflisə gələn nümayəndələrin və axundun iştirakı ilə tərcüməçi imperatorun fərmanını azərbaycanca tərcüməsini oxudu. Bütün sənədlər imzalanıb təsdiq edildi. Həmin sənədlərin əslı baron Bundberqə göndərildi.

Şuşa qalasıdan Tiflisə ağa kimi gedən Mehdiqulu ordan xan kimi doğma şəhərinə qayıtdı.

Fətəli şah Qacarlarla ruslar arasında Qarabağ uğrunda gedən müharibələr zamanı Mehdiqulu xanı öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərdi. Lakin onun bu cəhdləri Mehdiqulu xan tərəfindən qəbul olunmamışdı.

Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ xanlığı hər il Rusiya dövlətinə 8 min çervon ¹ ödəməli idi. Lakin rus-Qacar müharibələri bu məbləği vaxtlı-vaxtında Rusiya tərəfinə ödəməyə imkan vermirdi. Ödənilməyən vergi qalıqları 17 min çervona çatmışdı. Mehdiqulu xan əhalinin

¹ Çervon polyakca qırmızı, qızılı deməkdir. I Pyotrın hakimiyyətinə qədər Rusiyada tədavüldə olan xarici qızıl sikkələrin adı. Tərkibi 3-4 qram qızıl idi. 3 manat rus qızıl sikkəsinə bərabər idi. 1 çervonun dəyəri belə idi.

yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün hökumətdən kömək istəyirdi. Yuxarıda göstərilən 17 min çervonun ləğv edilməsinə və ya müəyyən vaxta kimi müddətinin uzadılmasına çalışırdı. Bu məqsədlə o, dostu Gülməmməd bəylə general G.F.Rtişevə məktub göndərdi. Xan həmin məktubda vergilərin azaldılmasını, borcların ləğv edilməsi, ya da 6 ay uzadılmasını xahiş edirdi. Çətin iqtisadi vəziyyətə düşən kəndlilərin kütləvi surətdə xanlığa tərki etmələri xüsusilə, generalın nəzərinə çatdırılırdı.

Rusların zülmündən vətəni tərki edən Azərbaycan kəndlilərinə və digər peşə sahiblərinə Mehdiqulu xan müxtəlif yollarla vətənə gəlmələrinə şərait yaradırdı. Qazax ərazisində məskunlaşan qarabağlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtmaları üçün xan gərgin iş aparırdı. Qazax murovu, milliyətcə hay olan polkovnik Vasili Bebudov bu barədə rus qoşunlarının baş komandanına məlumat vermişdi. Məlumatda bildirilirdi ki, Mehdiqulu xan burda məskunlaşan qarabağlıları zorla Qarabağa aparmaq istəyir. Rtişev Mehdiqulu xanı bu işə görə məsuliyyətsizlikdə, dövlət işlərinə qanunsuz müdaxilədə günahlandırdı. Bu işin dövlətə məxsus olduğunu bildirdi. Bununla da general bütün məsuliyyəti Mehdiqulu xanın üzərinə qoydu.

1813-cü il oktyabr ayının 12-də Rusiya ilə Qacarlar sarayı arasında “Gülüstan sülh müqaviləsi” imzalandı. Sülhə görə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Müvəqqəti sakitlik yarandı.

1806-cı ildə Qarabağda olan 10000 ailədən 1813-cü ildə 3080 ailə qalmışdı. Müharibə bölgədə misli görünməmiş dağıntılara səbəb oldu. “Gülüstan müqaviləsi”ndən sonra 3 il ərzində Mehdiqulu xanın ciddi söyləri nəticəsində

Qacarlar məmləkətindən Qarabağa 4 min qarabağlı ailə gətirildi.

Qacarlar imperiyasından Qarabağa kütləvi qayıdışdan istifadə edən Mehdiqulu xan I Aleksandra məktub yazaraq qardaşı Əbülfət ağanın da Vətənə qayıtmasını və Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsini xahiş etdi. Lakin general Yermolov buna imkan vermədi. Bildirdi ki, Əbülfət ağa uzun müddət düşmən tərəfində olduğu üçün Rusiyanın təbəəliyinə qəbul oluna bilməz.

Mehdiqulu xanın əzmkar fəaliyyəti nəticəsində əhalinin dövlətə olan borcları bağışlandı.

General Yermolov Cənubi Zaqafqaziyaya gələrkən öz qarşısına iki vəzifə qoymuşdu. **Birincisi**, Şimali Azərbaycanın tamamilə işğalını başa çatdırıb, Rusiyanın tərkibinə daxil etmək və **ikincisi**, xanlıqları ləğv edib, xan hakimiyyətinə son qoymaq idi. Yermolovun göstərişi ilə xanlıqların mərkəzi şəhərlərində divanxanalar, hərbi qərargahlar yaradıldı. Xanların fəaliyyətlərini şəxsən özü tənzimləyir, onların hüquq və imtiyazlarını məhdudlaşdırırdı. Xanlıqları xanlar deyil, rus hərbciləri idarə edirdilər.

Yermolov getdikcə azğınlaşır, istədiyi bəd hərəkətlərini genişləndirirdi. O, Mehdiqulu xanı yanına çağıraraq Qarabağı əlahəzrət imperatora bağışlamağı əmiranə surətdə bildirdi. General Cənubi Zaqafqaziyada xan hakimiyyətlərini qeyri-qanuni hesab edirdi. Yermolov xan hakimiyyətlərini birdən-birə ləğv edə bilmədi. Ona görə ki, onlar Rusiyanın himayəsinə keçərkən **“Kürəkçay müqaviləsi”**nə əsasən, onların hakimiyyətləri qorunur və irsi olaraq saxlanılmasına zəmanət verilir. Yermolovun ideyalarını Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərində

həyata keçirməkdə Qarabağda at oğrusu adı ilə tanınan, mənşəcə hay olan general Mədətov, xüsusilə fərqlənirdi.

Azərbaycanın şimal xanlıqlarının hüquqları əllərindən alınmışdı. Onlar siyasi təzyiqlərə və təhqirlərə dözə bilmirdilər. Buna görə də onlar Qacarlar məmləkətinə sığınmağı üstün tuturdular. **Şəki xanı Səlim xan, Şamaxı xanı Mustafa xan, Bakı xanı Hüseynqulu xan və Talış xanı Mirhəsən xan** Yermolovun təzyiqlərinə dözməyərək Qacarlar məmləkətinə sığınmışdılar.

Mehdiqulu xanın da vəziyyəti yaxşı deyildi. O, Şuşa qalasında tənhalığa qapılmışdı. Mədətovun qorxusundan heç kim ona yaxın gələ bilmirdi. Düşdüyü vəziyyət barədə baş komandana məlumat vermək üçün o, Tiflisə getmək qərarına gəldi. Lakin Mədətov buna imkan vermədi. Onun adamları xanı Tərtərdə yaxalayıb geri qaytardılar.

Mehdiqulu xan bilirdi ki, onu həbs edəcəklər. Bunu nəzərə alan xan İrəvan (Rəvan) xanlığı istiqamətində yola çıxdı, ordan Naxçıvana, ordan isə Təbrizə – Abbas Mirzənin yanına getdi. Şahzadə onu hörmətlə qarşıladı. Qarabağ xanlığının şərəfli tarixi artıq yox idi. Yermolovun Qarabağ xanlığı barədə qərəzli fikirləri sürətlə həyata keçirilirdi. Xanlıq öz şanlı varlığı ilə vidalaşırdı...

1822-ci ildə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən rəsmi olaraq ləğv edildi. Bu, Qarabağın şanlı tarixinin tarixə qovuşması demək idi. Xanlığın yerində rus hərbi-inzibati müstəmləkə idarəçiliyi – **komendantlıq** bərqərar oldu. Bu, Qarabağın zəngin tarixinin süqutu idi. Bununla da, doğma Qarabağımız Rusiya imperiyasının ucqar əyalətinə çevrildi...

1826-cı il iyul ayının 19-da Abbas Mirzənin başçılığı ilə Qacar şahının qoşunları Qarabağa hücumla keçdilər. Bu

döyüşlərdə şahzadənin sərkərdəsi kimi Mehdiqulu xan da iştirak edirdi. Lakin Qacar orduları bu dəfə də rus ordusuna müqavimət göstərə bilməyib, məğlub oldu. Qarabağ əhalisini Rusiya imperiyasına yönəltmək üçün Mehdiqulu xan mütləq vətənə qayıtmalı idi. Bunu rus hakim dairələri də dərk edirdilər.

1827-ci il mart ayının sonunda general İ.F.Paskeviç Cənubi Zaqafqaziyaya baş komandan təyin olundu. O, Qarabağ əhalisinin arzu və istəyini nəzərə alaraq Mehdiqulu xanın vətənə qayıtmasının siyasi cəhətdən xeyirli olmasını nəzərə alaraq bu işi İ.N.Abxazova həvalə etdi. Abxazov məsələnin həlli üçün Mehdiqulu xanın və eyni zamanda rus komandanlığının yanında böyük hörməti və nüfuzu olan, Qarabağ salnaməsinin ilk müəllifi **Mirzə Adıgözəl** bəyə müraciət edib, onun Arazın o tərəfinə getməsinə təmin etdi.

Kapitan Mirzə Adıgözəl bəy Mehdiqulu xanla ətraflı və işgüzar söhbətlər aparıb, onu vətənə qayıtmağa razı saldı. Mirzə Adıgözəl bəy rus hökumətinin onu bağışlamasını, bütün hərbi və digər imtiyazlarını yenidən ona qaytaracağını, 4 min çervon məvacibinin də bərpa olunacağını bildirdi.

Mehdiqulu xanın ardınca üç min qarabağlı da vətənə qayıtdı.

Mehdiqulu xan həyatının son illərini doğma Şuşada, öz imarətində keçirmək istəyirdi. Xan Qacarlar məmləkətindən qayıtdıqdan sonra xanlığın idarəçiliyindən kənarlaşdırıldı və yenidən təzyiqlərə məruz qaldı. O, yenidən Qacarlar məmləkətinə qayıtmaq fikrinə düşdü. Bu barədə Fətəli şahın baş hərəmi olan bacısı **Ağabəyim ağaya** da xəbər göndərdi.

1828-ci il fevral ayının 10-da ikinci Rusiya Qacarlar müharibəsi Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycan

canın siyasi cəhətdən iki hissəyə bölünməsi rəsmiləşdirildi.

1828-ci il fevral ayının 10-da **“Türkmənçay müqaviləsi”**nə əsasən xalqımız və torpaqlarımız iki hissəyə parçalandı.

Bütün bunlar vətəninə və xalqını sevən Mehdiqulu xana mənəvi və fiziki cəhətdən ağır təsir göstərdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qarabağ xanlığının üçüncü xanı – Mehdiqulu xan 1807-ci ildən 1822-ci ilə kimi xanlığı idarə etdi, böyük işlər gördü və 1845-ci il may ayının 15-də doğma Şuşada əbədiyyətə qovuşdu... Xan böyük hörmətlə Ağdam şəhərində “İmarət” adlanan məkanda, qohumlarının məzarları yanında dəfn olunmuşdur.

V fəsil

**PƏNAHƏLİ XANIN QARABAĞDA
TİKDİRDİYİ BİNA VƏ İMARƏTLƏR**

Birincisi – 1748-ci ildə inşa edilmiş Bayat qalasıdır. Qala ətrafına bişmiş kərpicdən hasar çəkilməmiş, bazar, hamam, yaşayış binaları və saray inşa edilmişdir.

İkincisi – Şahbulaq qalasıdır. Qala 1749-cu ildə inşa olunmuşdur. Qalada yaşayış binaları, saray, bulaq yaxınlığında məscid, hamam inşa edilmişdir.

Üçüncüsü – Şuşa qalasıdır. Şuşa qalasının bünövrəsi 1750-ci il avqust ayının sonunda qoyulmuşdur. Qalanın ətrafına hasar çəkilmiş, saray, sığınacaq sahələri və digər binalar inşa olunmuş və məhəllələr salınmışdır. Şuşa şəhərində inşa edilmiş bazar Bayat və Şahbulaq qalalarında inşa edilən bazarlardan köklü surətdə fərqlənirdi.

**İBRAHİMXƏLİL XANDAN QALAN BİNA
VƏ İMARƏTLƏR**

Birincisi – 1768-1769-cu illərdə inşa edilmiş böyük camaat məscididir. Həmin məscid Şuşa qalasının əhalisinin tələbatını ödəmədiyinə görə onu İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağa məscidi yenidən əsaslı surətdə təmir etdirmişdir. Hazırda həmin məscid Şuşa şəhərində Gövhər ağa məscidi adı ilə məşhurdur. Sovet hakimiyyəti illərində Şuşada mövcud olan məscidlərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu.

İkincisi – Şuşa qalasının ətrafına çəkilən və hərbi əhəmiyyətə malik olan 2,5 km uzunluğunda olan qala divar-

larıdır. Son illərə qədər divarların bəzi yerlərində dağıdılmış nişanələri var idi...

Üçüncüsü – 1788-1789-cu illərdə inşa olunan Əsgəran qalasının istehkamlarıdır. Qala Qarqar çayının keçdiyi iki dağın arasında tikilmişdir. Əsgəran qalası müdafiə baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Müharibə zamanı Əsgəran qalasından keçib Şuşa qalasına gedə bisməzdi.

Dördüncüsü – Dağ kəməndində tikilən istirahət zonasıdır. Burada hamam, istirahət otağı, qonaq otağı və atlar üçün tövlə var idi. Burada yalnız bir yol mövcud idi.

Beşincisi – Şuşa qalasının yaxınlığında yerləşən Xan bağında olan tikintilərdir.

Altıncısı – Ağdam bağının hasarı, Pənahəli xanın və övladlarının məzarları üstündə inşa edilən uca künbəzlərdir.

Şuşa qalasının inşası, saray, imarətlər, məhəllələr, dini məbədlər və başqa memarlıq abidələri İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində (1763-1806-cı illər) inşa olunmuşdur.

Hər il Novruz bayramı günlərində İbrahimxəlil xan qoşunun adlı-sanlı sərkərdələrinə, minbaşılarna xələt, ənəm, at və qılınc hədiyyə edərdi.

Bayram günlərində kasıb ailələr də xandan yardım alırdılar. Bir sözlə, heç kim yaddan çıxmırdı.

Mirzə Camal bəy “Qarabağ tarixi” əsərində İbrahimxəlil xanın gəlirlərindən də söhbət açır. O, qeyd edir ki, xanın gəliri mahalların və kəndlərin taxıl və ipəyindən alınan mal cəhətdən və əkin sahələrində xana məxsus olan kotanlardan istifadə edilməsi üçün alınan vergidən ibarət idi.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği İbrahimxəlil xanın şəxsi keyfiyyətlərindən də əsərində söhbət açır. Xan “Qərib sevən, qonaqpərvər, yetimlərə kömək edən, rəiyyətpərvər, qeyrətli, safürəkli, çörəkli, ehsan sahibi və ənam paylayan idi. Seyidlərə, fəğırlara sədəqə və nəzir verirdi. Alimlərə hörmət edərdi”. Hətta Azərbaycanın bir sıra xanlarına da köməklik göstərərdi. Məğrur adamlara həssaslıqla yanaşardı.

Mirzə Camal bəy İbrahimxəlil xanın ilxısından da “Qarabağ tarixi” əsərində məlumat verir. Xanın ilxısının Qacarlar məmləkətində və Rum¹ vilayətində şöhrət qazanmalarından ətraflı bəhs edir. Mirzə Camal bəy yazırdı:

“...Xan atları Azərbaycan vilayətlərindən Şahsevən və Xorasan xanlarından alıb Qarabağa gətirmişdir. Atların əksəriyyəti Nadir şahın ilxısının törəmələri idi”.

İbrahimxəlil xanın çoxsaylı iri və xırdabuynuzlu mal-qarası var idi.

Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabaği əsərində İbrahimxəlil xanın kargüzarları və məmurları haqqında söhbət açarkən Molla Pənah Vaqifi ön plana çəkir. Göstərir ki:

“Birincisi, Vaqif təxəllüslü Axund Molla Pənahdır ki, tədbirli və kamallı məşhur vəzir idi. Qacarlar məmləkətində və Rumda şöhrət qazanmışdır. Onun türkçə yazdığı aşiqanə şerləri indi də dillərdə əzbərdir”.

Ağa Məhəmməd şah Qacarı 1797-ci ildə Qarabağa

ikinci yürüşü zamanı xanın adlı-sanlı adamları həlak oldular.

Mən, Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi” əsərində qeyd olunan siyasi, iqtisadi hadisələri əsasən, yeni “Qarabağnamə” əsərimdə təsvir etməyə cəhd göstərdim. Buna nə qədər nail olduğumu hörmətli oxucular deyəcəklər.

Əsərə Qarabağ xanlığına, bütövlükdə doğma Qarabağımıza həsr olunan yazılar da əlavə etmişəm...

Bir daha qeyd edim ki, yeni “Qarabağnamə” 1747-ci ildən Türkmənçay sülhünə qədər, yəni, 1828-ci il fevral ayının 10-da Rusiya ilə Qacarlar imperiyası arasında imzalanan ədalətsiz, işğalçı və müstəmləkə xarakterli “TÜRKMƏN-ÇAY” sülhünə qədərki dövrləri özündə ehtiva edir...

VI fəsil

**AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ
XANLIĞININ TƏBİİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİ**

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq çıxıntısında yerləşən Qarabağ xanlığı AZƏRBAYCAN ərazisinin mühüm sahəsini təşkil edirdi. Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində Qarabağ və bu ərazidə yaranan xanlıq Kürəkçay və Qaraçay boyunca şimal-qərbdə Gəncə, Cənub-Qərbdə Naxçıvan, Gəncə və Naxçıvan xanlıqları arasında qərbdən İrəvan, şimal-qərbdə Şəki (Kür çayı boyunca) eyni zamanda Kür çayı boyunca Şirvan xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Qarabağ xanlığının cənub-şərqində Təbriz və Ərdəbil xanlıqları yerləşirdi.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaranan Qarabağ xanlığı ərazisində lap qədim dövrlərdən türkdillitayfalar yaşamışlar. 1822-ci ildə xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən ləğv edilməsi və onun əyalətinə çevrilməsi, habelə 1828-ci il fevral ayının 10-da Qacarlar məmləkəti ilə Rusiya imperiyası arasında bağlanmış ədalətsiz və müstəmləkəçi xarakterli Türkmənçay sülhündən sonra, Qarabağa qeyri millətlərin, xüsusilə erməni ünsürlərinin axını da baş verdi... Bu barədə əvvəlki materiallarda söhbət aparmışıq.

Qarabağ dağlarla zəngindir. Dağlar bu diyarın baş tacıdır, şərəfi və şöhrətidir. Böyük Kirs, Kiçik Kirs, Saxsağan, Ziyarət, Ala qaya, Qızıl qaya, Qara qaya, Bağrıqan, Aşıq Qurbaninin dəfn olduğu Diridağ (Cəbrayıl rayonu), Şükür Ataz (Zəngilan rayonu) dağları və qayaları Qarabağın təbii bəzəyidir. Qarabağın şimal-şərq ərazisindədağların hündür-lük səviyyəsi aşağı düşür və bəzi yerlərdə Aran sahəsinə

keçir. Qarabağın dağlıq ərazisini iki təbii zonaya bölmək olar: – yüksək dağlıq və dağlıq. Ərazinin meşə sahəsindən yuxarıda dəniz səviyyəsindən 1800-3000 metr yüksəklikdə yerləşən birincitəbii zona otlaq və çəmənliklərlə örtülüdür. Mal-qara üçün bura olduqca əlverişlidir.

İkinci təbii ərazi dəniz səviyyəsindən 950-160 metr yüksəklikdə yerləşir. Burada iqlim mülayim və soyuqdur, yaz və payız fəsillərində bol yağışlar yağır. Dağətəyi ərazilərdə iqlim istidir.

Qarabağ xanlığı cənub-qərbdən şimal-şərqdə çoxlu kiçik və böyük dərələrlə əhatə olunmuşdur. Əlverişli iqlimə və münbit torpağa malik olan dağətəyi ərazi kəndtəsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafı üçün yararlıdır.

Xanlığın üçüncü təbii ərazisi (Mil düzü) dəniz səviyyəsindən 150-300 metr yüksəklikdə yerləşir. Burada iqlim isti və qurudur. Taxılçılıq, ipəkçilik, baramaçılıq və təsərrüfatın başqa sahələri burada inkişaf etmişdir.

Qarabağın iqlim şəraiti dağlıq ərazidə yay mülayim, Aran ərazidə, xüsusilə, Kür çayının, Bazarçayın və Bəsitçayın sahillərində yay olduqca isti keçir.

Dağlıq ərazilərdə qış fəsli oktyabr ayının əvvəllərində, Aran ərazilərdə isə dekabr ayının sonunda başlayır. Qarabağın dağlıq ərazisi böyük və kiçik çaylarla, təbii bulaqlarla və kəhrizlərlə zəngindir. Kür və Tərtər çayları təsərrüfat əhəmiyyətli çaylardır.

Kür, Araz, Laçın, Bazarçay çayları balıqçılıq üçün əlverişlidir. Xanlıq dövründə və sonralar çaylardan dən üyütmək üçün dəyirmanlar hərəkətə gətirilirdi. Xanlıq dövründə Şuşa ətrafında, Daşaltı çayı sahilində azərbaycanlılar məxsus yeddi aşağıdan hərəkət gətirilən su dəyirmanı

mövcud olmuşdur. Ümumilikdə bölgədə 470-dən çox su dəyirmanı var idi. Bu dəyirmanlar Şuşa qalasının və onun ətraf kəndlərinin əhalisinin una olan ehtiyaclarını ödəyirdi. Şuşanın kəndlərində də dən üyüdən su dəyirmanları var idi. Dünya şöhrətli Turşsu və İstisu yataqları da Qarabağdadır.

Qarabağın yerləşdiyi ərazi torpaq və iqlim müxtəlifliyi onun flora və faunasının rəngarəngliyinə böyük təsir göstərmişdir. Qarabağın Aran ərazisində torpaq gillidir. Təsərrüfatda süni suvarmadan geniş istifadə olunurdu. Hazırda da bu üsul davam etdirilir. Qarabağ sıx meşə və bağlarla zəngindir. Meşələr qiymətli ağaclarla diqqəti cəlb edir.

Meşələrdə palıd, vələs, fıstıq, çinar, fındıq, qovaq, sərv, göçə, ağcaqayın, qarağaç cır alma, cır armud ağacları, zoğal və başqa növ ağaclar var. Meşələr tikinti materiallarının mənbəyidir.

Qarabağın heyvanlar aləmindən söhbət açarkən qeyd etmək lazımdır ki, təbiət bölgədə heyvanların və quşların yaşaması üçün istənilən qədər yem ehtiyatı və sığınacaq yerləri yaratmışdır. Qarabağın meşələrində, dağlarında, dərələrində maral, sığın, cüyür, dağkeçisi, ayı, canavar, meşə qabanı, çaqqal, tülkü, bəbir, dovşan, kirpi, mişovul, dələ yaşayır. Quşlardan qartal, tərnan, çalağan, bülbül, qarğa, sərçə və digər quş növləri vardır.

Xanlıq dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin yeraltı sərvətləri demək olar ki, öyrənilməmişdir. Əhali təbiətin hazır məhsullarından istifadə edirdi. Halbu ki, Qarabağın torpağı altında mis, mürəkkəb minerallar, əhəng daşı, dəyirmandaşları düzəltmək üçün daş ehtiyat mənbələri, dulusçuluq üçün xam gil, qılınc və xəncər düzəltmək üçün

işlədilən zəy burada çoxdan məlum idi.

Abad yolların olması iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərtidir. Qarabağın xanlıq dövründə rahat yolların mövcudluğundan danışmaq olmaz. Səthin qurluşu da yolların rahatlığına maneçilik törədirdi. Qarabağda Orta əsrlər dövründə üç rahat yol mövcud idi. Bu yollardan biri - Gəncədən Şuşaya, ikincisi - Şuşadan Kür çayı vasitəsilə Nixaya (Şəkiyə), üçüncüsü isə Şuşadan Araz çayı vasitəsi ilə Qacarlar məmləkətinə gedirdi. Bunlardan başqadigər ara yollar da vardı.

Xanlıq dövründə əsas nəqliyyat vasitələri arabalar - bunlar əsasən dörd təkərli və ya iki təkərli idi, faytonlar, eşşək, qatır, at, dəvə və sairə idi.

Xanlıqda ticarət əlaqələri də inkişaf etmişdir. Ticarət xarici ölkələrlə karvanlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Ticarətdə kənd təsərrüfatı məhsulları və sənətkarlar tərəfindən istehsal olunan məhsullar əsas yer tuturdu.

VII fəsil
AZƏRBAYCANIN QARABAĞ XANLIĞI
BÖLGƏSİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI

Azərbaycanın Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatında başlıca yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Onun aparıcı sahələri əkinçilik və heyvandarlıq təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərində xanlığın torpaq fondu 1.354.000 desaytin idi. Əkin üçün yararlı torpaq fondu isə 100.000 desyatın təşkil edirdi. Bölgədə hər adambaşına orta hesabla 1,1 desyatın yararlı torpaq düşürdü. Sosial tərkibi müqayisə etsək məlum olur ki, xanlıqda aztorpaqlılar və çoxtorpaqlılar mövcud idilər. Torpağın əkin üçün yararlı sahələri feodallara məxsus idi. Aztorpaqlı kəndli dolanmaq üçün iri torpaq sahiblərindən torpağı icarəyə götürür, onun təsərrüfatında əvəzi ödənilməyən işlər icra edirdi.

Kənddə istehsal vasitələri – bel, xış, yaba, şana, vəl, oraq, dəryaz, dırmıx, çin və digərləri idi. Torpağı şumlamaq üçün dəmir kotan iri torpaq sahiblərində var idi. Xış və kotana at, öküz və erkək camış qoşurdular. 1832-ci il məlumatına görə bir iş günü ərzində kotanla düzəngah ərazilərdə 0,5-1 çərək (çərək dördə bir deməkdir), dağlıq ərazidə isə 0,5 çərək-dən az torpaq şumlamaq mümkün idi. Bir desyatın (1,092 hektarabərabər yer ölçüsü) becərilən torpağı xışla 3-7 günə şumlamaq olurdu. Şumlamadan sonra əkin sahəsi xüsusi alətlərlə malalanırdı (hamarlanırdı). Taxılvəllə döyülürdü. Vələ at və ya öküz qoşulurdu. Onları bir nəfər idarə edirdi.

Xanlıq dövründə Qarabağda 4000 xış və kotan var idi. Bunların yarısından çoxu İbrahimxəlil xana məxsus idi. Qarabağda taxıl əkilən sahələrə kül və peyin kübrə kimi

verilirdi. Növbəli əkin sistemi geniş tətbiq olunurdu. Hər təsərrüfat ilində şumluq ərazinin üçdə iki hissəsi dincə qoyulurdu. Dincə qoyulan torpaq sahəsindən otlaq, biçənək və digər məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Kəndli bəzən yetişdirdiyi bol məhsulu tamamilə toplaya bilmirdi. Bunun səbəbləri müharibələr və təbii fəlakətlər idi...

Qarabağ xanlığında buğda, arpa, çəltik, darı, pərinc, kətan, küncüt, gənəgərçək əsas əkinçilik bitkiləri idi. Eyni zamanda xanlıqda pambıq və tütün də becərilirdi. Həmin bitkilər xanlığın iqlim şəraitinə uyğun olaraq əkilib becərilirdi. Dünyanın 11 iqlim qurşağının 6-ı Qarabağın payına düşür.

1832-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanın Qarabağ xanlığında hər il orta hesabla təxminən 22000 çətvər buğda, 11000 çətvər darı, 250çətvər, pərinc, 550 çətvər pambıq, 50 çətvər kətan, 5 çətvər küncüt əkirdilər. Gənəgərçək 7 batman idi. Təxmini hesablamalara görə xanlığın orta illik məhsulunu 220000 çətvər buğda, 143000 çətvər arpa, 33750 çətvər çəltik, 26000 çətvər darı, 1750 çətvər pərinc, 400 çətvər kətan, 1100 çətvər çiyidli pambıq, 50 çətvər küncüt, 3200 pud pambıq, 450 pud tütün və 56 pud gənəgərçək təşkil edirdi.

Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatında çəkilliklərin, meyvə, üzüm bağlarının, bostançılığın xüsusi yeri var idi.

Qarabağ xanlığında barama qurdlarını bəsləmək məqsədi ilə, 1832-ci il məlumatına görə 1600 çəkillik bağları var idi. İbrahimxəlil xana Hindarxında 26, Cəfərqulu ağaya Doryan kəndində 12 çəkillik bağları məxsus idi. Qarabağ xanlığında illik barama məhsulunun miqdarı 1700 pud təşkil edirdi.

Qarabağ xanlığının ərazisinin böyük hissəsi Aran

sahəsində yerləşirdi. Burada salınan bağlarda tut, armud, şaftalı, müxtəlif növ nar, heyva, əncir, gilənar, alma, zoğal, gavalı, alça, qoz, fındıq, gilə yetişdirilirdi.

Qarabağ bölgəsində qarpız, qovun (yemiş), xiyar, balqabaq (boranı), günəbaxan, noxud, istiot, soğan, sarmısaq və digər bostan məhsulları becərilirdi. Bostanlara ildə 200-220 desyatin torpaq sahəsi ayrılırdı. Sahəsi geniş olan bağlar xana və onun ailəsinə məxsus idi. Onlar bu sahəyə böyük qayğı ilə yanaşırdılar.

İbrahimxəlil xana, onun ailə üzvlərinə, yaxın silahdaşlarına hər il Hindarxında yerləşən bostanlardan 50 tay əla növ qarpız gətirilirdi.

Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatında üzümçülük təsərrüfatı da mühüm yer tuturdu. Üzümdən müxtəlif məhsullar alınır. Bölgədə üzümdən kişmiş, mövuc, doşab, (bəhməz) riçal, sirkə, abqora və digər məhsullar hazırlayırdılar. 1832-ci ildə Qarabağda 3080 üzüm bağı var idi.

Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatında maldarlıq da mühüm yer tuturdu. Bölgənin əlverişli iqlim və təbii şəraiti, geniş dağ və Aran otluqlarının mövcudluğu heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı. Maldarlıqla yarım-köçəri maldarlar məşğul olurdular. Onlar yaz və yay fəsillərində dağətəyi, payız və qış fəsillərində Aran ərəzilərdə heyvanları bəsləyirdilər. Maldarlar Qarabağ əhalisini heyvandarlıq məhsulları ilə istənilən səviyyədə təmin edirdilər. Mal-qara məhsullarının bolluğu üçün bütün imkanlar var idi və bu imkanlardan səmərəli istifadə olunurdu.

1832-ci ildə Qarabağ bölgəsində iribuynuzlu mal-qaranın sayı 100 min, xırda buynuzlu (qoyun və keçi) mal-qaranın sayı isə 300 min baş idi. Həmin dövrdə Azərbaycanın bu

bölgəsində 20 min at, 2200 eşşək, 100 dəvə var idi.

Onu da qeyd edək ki, oturaq əhalinin də əksəriyyəti (kəndlərdə) heyvandarlıqla məşğul olurdular. Bu da heyvandarlıq məhsullarının bolluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi.

Məhsuldar qüvvə kimi atçılıq iqtisadiyyatda əsas yer tuturdu. At nəqliyyatda geniş istifadə olunurdu. Qarabağ atları Nadir şahın atlarının cinsindən idilər. Atlardan əkin işlərində, taxılın xırmanda döyülməsində, yük daşınmalarında istifadə olunurdu. 1832-ci ildə Qarabağda 250 aygır, 1400 madyanı olan 11 atçılıq zavodu var idi.

Təsərrüfat işlərində eşşəklərdən də geniş istifadə olunurdu. Ağır işlər eşşəklər (ulaqlar) vasitəsi ilə görülürdü.

Dəvələrin təsərrüfatda mövqeyi az idi. Kəçmə maldarların yaylaq və qışlaqda istifadə etdikləri müvəqqəti yaşayış evlərinin tədqiqi xalqımızın maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaylaq və qışlaqlarda muxru və qara keçə adlanan iki alaçıq növü mövcud idi.

Qara ev, qara keçə iki mənada işlənmişdir. Birinci “BÖYÜK EV” mənasında, ikincisi isə alaçıqların içərisində qalanan ocaq keçəni qaraldır və qəlibinin rənginə görə “QARA EV” adlandırılmışdır. Alaçıqları mahir adamlar tikirdilər. Daha doğrusu bu işi bilənlər quraşdırırdılar. Mükəmməl alaçıq adlandırılan yaylaq ev növü – MUXRU alaçıq idi. Bu alaçıqlar yaşayış üçün istifadə olunurdu. İçərisi nəmənd (keçə), və kilimlə döşənirdi. Divarlarına xalça asılırdı. Alaçığın arxa tərəfindən yastıq, yorğan-döşək yığmaq üçün xüsusi yer düzəldilirdi. Yatacaq paltarları, geyim əşyaları, səliqə ilə məfrəşə (böyük mələfə) yığılır və

üstü xüsusi hazırlanan parça ilə örtülürdü. Yük yığılan yer pərdə ilə ayrılırdı.

Qara keçə isə orta təbəqə və yoxsullara aid idi. Bu ev növündən həm yaşayış, həm də təsərrüfat işləri üçün istifadə olunurdu. Qarabağda maldarlar süddən 13-dən çox müxtəlif süd məhsulları hazırlayırdılar.

Rusiya imperiyasının işğalına kimi və ondan sonrakı dövrlərdə də Qarabağda quşçuluq və arıçılıq inkişaf etmişdir. İqtisadi inkişafda bu sahənin də əhəmiyyəti böyük idi. Quşçuluq istehlak xarakterli idi. Şuşa şəhəri inşa edildikdən və xanlığın mərkəzinə (1753-cü ildə) çevrildikdən sonra, qalaya yaxın olan kəndlərin sakinləri şəhərə toyuq və toyuq məhsulları satmağa gəlirdilər.

Arıçılıq təsərrüfatının inkişafı üçün Qarabağ xanlığında olduqca hərtərəfli təbii şərait mövcud idi. Müxtəlif bitgi aləmi arıçılığın inkişafı üçün təbii mənbə idi. 1832-ci ildə Qarabağda 2500-ə qədər arı pətəyi var idi. Hər il Azərbaycanlı arıçılar 600 pud bal, 200 pud mum və başqa arı məhsulları istehsal edirdilər.

Təsərrüfat həyatında ovçuluq və balıqçılıq da mühüm yer tuturdu. Balıq Kür, Araz, Xaçın çaylarında və Bazarçayın yuxarı ərəzində daha çox idi. Balıq ovu da istehlak xarakteri daşıyırdı.

VIII fəsil
**QARABAĞ XANLIĞININ KUSTAR
SƏNƏTKARLIQ SƏNAYESİ**

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xanlıq dövründə kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə kустar sənayesi əhəmiyyətli yer tutmurdu. İqtisadi həyatda sənətkar-kustar sənayesi əkinçiliklə sıx bağı idi. Bölgədə xammal ehtiyatlarının zənginliyi sənətkarlığın inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük edildikdən sonra, kəndlinin asudə vaxtı çox olurdu. Bu vaxtdan kəndli kустar ev sənayesi üçün istifadə edirdi.

Qış mövsümündə kəndli asudə vaxtını ev peşələrinə həsr edirdi. Evdə istehsal olunan müxtəlif kустar sənayesi, kəndlinin özünün və ailəsinin şəxsi tələbatının ödənilməsinə xidmət edirdi. Kəndli çörək bişirir, ipək sarıyır, yun darayır, kətan və yun parça toxuyur, müxtəlif geyim əşyaları toxuyur, kətan və yundan hazırladığı materiallardan paltar toxuyur, inşaat işləri ilə məğul olur, xalça, kilim, məfrəs, xurcun, çuval toxuyur, dəmir və poladdan müxtəlif əşyalar hazırlayırdı. Kəndli duluşçuluqla da məşğul olurdu. Həmin kустar istehsalı ilə məşğul olanlar getdikcə ixtisaslaşdırlar.

Qarabağ xanlığında toxuculuq geniş və çoxsahəli idi. Qarabağ kəndində hər bir ailənin toxuculuq dəzgahı var idi. Əyriçilik və toxuculuq işləri ilə qadınlar məşğul olurdu. 1832-ci ildə kəndlərdə 1200 adam toxuculuqla məşğul olurdu. İstehsal olunan məhsulların bir hissəsi əmtəəlik idi. Yəni bazar üçün istehsal olunurdu.

Ev və kустar sənətkarlıq sənayesinin ən mühüm sahəsi xalçaçılıq idi. Toxunan xalçalar Qarabağ xanlığının sərhəd-

lərindən kənara daşıyırdı. Cənubi Zaqafqaziyada Qarabağ xalçaları birinci yer tutur, əldən-ələ keçirdi. Qarabağda toxunan xalçalar DÜNYA bazarlarında da şöhrət qazanmışdır. Xalçalar həm bazar, həm şəxsi ehtiyac və həm də qızlar üçün ceviz toxunurdu. Xalça toxuyanlar ən qabiiyyətli azərbaycanlı qadınlar idilər.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, hay ünsürləri xalça sözünü dillərinə gətirirlər. Onların bu işdə qətiyyət təcrübəsi olmamışdır və olmayacaqdır...

Qarabağda boyağçılıq da inkişaf etmişdir. Yundan əyrilən iplərin və onlardan hazırlanan geyim paltarlarının boyanması yüksək səviyyədə həyata keçirilirdi. Boyaq maddələri müxtəlif bitgilərdən alınır. Məsələn qoz ağacının yarpaqlarından, onun yetişməmiş meyvələrindən, palıd ağacının qabığından, gicitgən yarpaqlarının həlminə qara rəng, çəyirtkə kolundan sarı rəng, nar qabığından tünd qəhvəyi rəng, alma ağacının tətə budaqlarının qabığından narıncı, fındıq ağacının qabığından qəhvəyi rənglər alınır. Boyaqçılar bu rənglərin alınma üsulunu gizli saxlayırdılar.

Qarabağ xanlığında kənd sakinləri misgərliklə, daşyonmaqla, odlu və soyuq silahlar hazırlamaqla məşğul olurdular. Bunlardan başqa kəndlərdə sənətkarlar təsərrüfat üçün alətlər – ot biçmək üçün dəryaz, oraq, torpağı şumlamaq üçün bel, kəsici alətlər – balta, dəhrə, bıçaq, at, eşşək üçün nal, mıx hazırlayırdılar.

Qarabağ xanlığında dabbaqçılığın da təsərrüfat həyatında əhəmiyyəti böyük idi.

At dərisindən başqa camış, öküz, inək, keçi, qoyun dərilərindən ayaqqabı hazırlamaq üçün dabbaqlar dəri aşılayırdılar. Xüsusi cins quzuların dərisindən papaq hazırlanırdı.

Sənətkarlar dərilərdən müxtlif geyim növləri də hazırlayırdılar.

Dulusçuluq Qarabağ xanlığında sənətkarlığın qədim sahəsi idi. Sənətkarlar yerli xammal olan gildən bal, yağ, süd, su və başqa məhsullar saxlamaq üçün bardaq, müxtəlif qablar hazırlayırdılar. Bu sahədə iri həcmli küplər də sərffəli idi.

Ağac emalı sənəti də xanlıqda geniş inkişaf etmişdir. Sənətkarlar ağacların odunlarından - yaba, cəhrə, bel sapı, qaşiq, səbətlər düzəldirdilər. Evlərin inşasında ağac materialları əsas yer tuturdu. Evlərin qızdırılmasında da ağaclarından istifadə olunurdu. Bəzi ağacların yanacaqlarından xüsusi kömür hazırlanırdı.

Daş karxanaları da bölgədə əhəmiyyətli yer tuturdu. Daşlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Dəyirmanlarda dənü yütmək üçün dəyirmi daşlar, kirkirə daşları da düzəldirdilər.

Qarabağ xanlığında 10 yağ emalı zavodu var idi. Qarabağda yağ zavoduna bəzixana deyirdilər.

Qarabağ xanlığında şərəbçilik də əhəmiyyətli təsərrüfat sahəsi idi. Bu sahə ilə qarabağlı xristian albanlar məşğul olurdular. 1832-ci ildə Qarabağda illik şərəb istehsalı 70.000 vedrə, 3400 vedrə araq, 4800 pud bəhməz təşkil edirdi.

Sabun bişirmə də Qarabağ əhalisinin təsərrüfat fəaliyyət sahəsi idi. Bu sahə natural xarakterli idi. Yəni daxili ehtiyacları ödəyirdi. Bu istehsalla kəndlərdə qadınlar məşğul olurdular.

Qarabağ xanlığında ən böyük sənətkarlıq kustar sənayesi mərkəzi, xanlığın şöhrəti olan ŞUŞA qalası idi. Şəhərdə xalçaçılıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Şuşa xalçaları öz yüksək keyfiyyəti və incə naxışları ilə dünyada ad

qazanmışdır. Şuşa xalçaları əsasən satış üçün toxunurdu.

1753-cü ildən Şuşada ipək parçalar da toxunmağa başlandı. 1832-ci ildə Şuşa qalasında 132 dəzgahı olan 42 ipək parça toxuyan müəssisə var idi. Göstərilən müəssisələrdə 324 nəfər toxucu işləyirdi. 1829-cu ildə Şuşada 740 ədəd dəsmal, 6100 qırmızı parça və 360 ədəd müxtəlif materiallar istehsal olunmuşdur.

Şuşada ipək açmaq və sarınma işləri ilə 16 nəfərin işlədiyi 7 kələfaçan sənətkar emalatxanası var idi. Şuşa şəhərində yun saplar və onlardan toxunan corablar nəinki daxili ehtiyacı ödəyirdi, eyni zamanda həmin məhsullar Tiflis şəhərinə aparılırdı. Şuşa şəhərində papaqçılar Buxara, Şiraz və yerli qoyunların dərisindən əla kişi papaqları tikirdilər.

Pambıq parçalardan Şuşada ancaq bez hazırlanırdı. Bu məqsədlə Şuşada 80 dəzgahı olan 28 müəssisə fəaliyyət göstərirdi.

Şuşada 6 nəfər adamın işlədiyi 3 boyaqxana var idi.

Şuşada 40 nəfər adamın işlədiyi 19 dəri zavodu var idi.

Şuşada yəhər – sərəcəlik işləri ilə məşğul olan 10 nəfər sənətkar var idi.

Şuşada 2 kərpic zavodunda 22 nəfər adam işləyirdi.

Şuşada barıt da istehsal olunurdu. Şuşa şəhəri böyüyüb inkişaf etdikcə daxili ticarət də formalaşdı, tacir dükanlarının sayı artırdı.

Şuşada istehsal sahələrinin artması əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi. Müxtəlif peşə sahələrinin təkmilləşməsinə təsir göstərirdi.

IX fəsil

**AZƏRBAYCANIN QARABAĞ XANLIĞININ
TİCARƏT HƏYATI**

Ticarət kapitalı Qarabağ xanlığında da dövriyədə olmuşdur. Məlum olduğu kimi bölgədə daxili ticarət istənilən qədər inkişaf etməmişdir. Bunun bir neçə səbəbi var idi.

BİRİNCİSİ. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Qarabağ xanlığının əhalisi əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, kустar ev istehsalı ilə də məşğul olurdular. Qarabağ kəndlərində yerli kустar sənətkarlıq istehsalı inkişaf etdikcə bazar pərakəndəliyini aradan qaldırır, onun ərazilərinin bir-birinə qovuşmasına, vahid ticarət bazarının formalaşmasına təsir göstərirdi. İqtisadi yüksəliş eyni zamanda da mövcud xanlıqlar arasında iqtisadi əlaqələrin qovuşmasına təsir göstərirdi.

İKİNCİSİ. Daxili ticarətin zəif inkişafına daxilə yolların əlverişli olmaması idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşən kəndlərlə payız və qış fəsilərində müntəzəm əlaqə saxlamaq olmurdu. Nəqliyyat vasitələri tələbatı ödəmirdi. Kəndli sənətkar evdə hazırladığı məhsulları vaxtılı-vaxtında alıcıya çatdırı bilmirdi. Kəndlərdə mübadilə ticarəti üstünlük təşkil edirdi. Mübadilədə əsas yeri əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq və sənətkarlıq məhsulları tuturdu.

Daxili və xarici ticarətin mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Şəhərin ətraf kəndlərində yaşayan kəndlilər istehsal etdikləri məhsulları şəhərə gətirir, onları satdıqdan sonra, özlərinə lazım olan malları alırdılar. Bu iş əsasən həftənin BAZAR günlərində olurdu. Ticarət günləri Şuşa şəhəri daha izdihamlı görünürdü.

Şəhər ticarətində sənətkarlar, tacirlər, torpaq sahibləri

kəndlilər və eyni zamanda da kənardan gələnlər iştirak edirdilər. Çobanlar da satmaq üçün artıq mal-qaranı bazara gətirirdilər. Atlar bazarda baha qiymətə satılırdı. Ümumiyyətlə, Şuşa şəhərində bazarda istənilən malı tapmaq olardı.

Şəhər ticarətinə vergi və rüsum qoyulurdu. Bazarda çalışan bütün xidmətçilərin zəhmət haqqı ticarətlə məşğul olanların hesabına ödənilirdi. Məhsulların qiymətləri belə idi:

1823-cü ildə bir çətvər buğda 18 manat 90 qəpik, bir çuval arpa 6 manat 30 qəpik, bir çuval darı 5 manat, bir batman yağ 15 manat, quzu dərisi (qaragül) 10 manat, bir girvənkə ipək 4 manat, bir batman yun sap 15 manat, kilim 10 manat, öküz 40-70 manat idi.

9 ildən sonra, yəni 1832-ci ildə Qarabağ xanlığında rus pulu ilə məzənnə belə idi:

Rus gümüş pulu ilə bir çəvtər buğda 3-4 manat, arpa 2,5 manat, darı 1,4 manat, pərinc 2 manat, çəltik 1,5-2 manat, darı yarması 4-5 manat, bir pud pambıq 3-4 manat, kətan yağı 4-5 manat, Naxçıvanda 10 qəpiyə alınan bir batman duz Qarabağda 40 qəpik idi. Qarabağ xanlığından Gürcüstana aparılan atlar daha baha qiymətə satılırdı.

Rus işğalından sonra, Qarabağda daxili ticarətlə müqayisədə, xarici ticarət əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beləliklə, Şuşa şəhəri Cənubi Zaqafqaziyada Tiflisdən sonra ikinci böyük ticarət mərkəzinə çevrildi. Şuşa tacirləri öz məhsullarını xarici ölkələrə satmağa aparırdılar. Xarici ticarət getdikcə peşəkar tacirlərin əlində cəmləşirdi. Qarabağ bölgəsinin xarici ticarətində qonşu xanların paytaxtları, Rusiya və İran başlıca yer tuturdu.

Tiflisdən Şuşaya çit, güllü, naxışlı paltarlar, mahud, müxtəlif rəngli kolenkor - (pambıq parça növü), nankalar (sarı

rəngli pambıq parçalar), qırmızı boyaq,rənglər, çay, müxtəlif içki növləri gətirilirdi. Bakı xanlığından dəmir, yazı kağızı, saxsı qablar, zəfəran və mazut gətirilirdi. Mazut dəvələrlə gətirilirdi. Qarabağda mazutdan otaqları işıqlandırmaq üçün istifadə olunurdu.

Dərbənddən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə qızılı boya, Şəki xanlığından tütəng, evdə toxunan mahud şal, yarıncı, xalça, Gəncə xanlığından zəy, Naxçıvan xanlığından naxışlı məxmər parçalar, Təbrizdən müxtəlif çeşidli parçalar, istiot, darçın, mixək, badam, meyvə qaxları, İran qəndi, tumac, Şiraz tütünü, Xoydan və Urmiyadan gumaş, bez, müxtəlif çit və başqa məhsullar,Ərdəbildən isə qalın pambıq parçalar gətirilirdi.

Şəki, Şirvan, Bakı, Gəncə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından, eyni zamanda da Tiflis və Dərbənddən Qarabağ bölgəsi rus pulu ilə 90000 manat dəyərində mal alırdısa, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya xanlıqlarından, habelə, Qacarlar məmləkətindən buraya gümüş rus pulu ilə 140000 manatlıq mal ixrac edirdi. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin xarici ticarətində başlıca yeri TƏBRİZ şəhəri tuturdu.

Qarabağ xanlığına Osmanlı imperiyasından meyvə, qax, müxtəlif örtüklər, ipək parçalar, kofe və başqa məhsullar gətirilirdi.

1828-ci il Türkmənçay sülhündən sonra Qarabağ bölgəsi ilə Rusiya arasında iqtisadi əlaqələr daha da gücləndi.Şuşa tacirləri pambıq parçalardan hazırlanan müxtəlif geyim əşyalarını, dəmirdən, poladdan hazırlanan müxtəlif əşyaları almaq üçün Moskvaya və Nijni-Novqorod şəhərlərinə gedirdilər. Azərbaycanlı tacirlər özlərinin mənəviyyatları ilə

hara gedirdilərsə böyük hörmətlə qarşılanırdılar.

Rus işğaldan sonra Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin, Osmanlı Türkiyəsi ilə ticarət əlaqələri yolunda ciddi maneələr yarandı. Bundan sonra, Türkiyə məhsullarını Ərəbistanın MƏKKƏ şəhərinə HƏCCƏ (ziyarətə) gedən Şuşa tacirləri alıb gətirirdilər. Buna görə də Qarabağ bölgəsinin Osmanlı Türkiyəsi ilə illik ticarətin dəyəri rus pulu ilə 3 min manat həcmində idi.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin xarici ticarətində ipək başlıca yer tuturdu. Şuşalı azərbaycanlı tacirlər Rusiyaya göndərilən ipək ticarətinin əsas mövqelərini öz əllərinə almışdılar. Qarabağ xanlığının xarici ticarətində Qarabağ xalçaları, müxtəlif növ parçalar, iri və xırda buynuzlu mal-qara, kənd təsərrüfatı məhsulları, Qarabağ atları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bölgənin xarici ticarəti bir çox maniələrlə qarşılaşırdı. Bu kömrük haqqı idi. Başqa xanlığın ərazisindən keçən ticarət karvanı yüksək kömrük haqqı verməli idi. Orta əsrlərdə bu vergi RAHDAR adlanırdı. Təbrizdə, Xoyda, Urmiyada və Ərdəbil şəhərlərində şuşalı azərbaycanlı tacirlərdən ticarət işləri apararkən 1 manat vergi alınırdı. Türkiyədə Şuşa tacirlərindən heç bir ticarət haqqı alınmırdı.

Xanlıqda vahid çəki və ölçü vahidlərinin olmaması, daxili və xarici ticarətin inkişafını ləngidirdi. Xanlıqda müxtəlif çanaq ölçüləri mövcud idi. Dənli və paxlalı məhsullar çanaqla ölçülürdü. Şuşa qalasında üç çanaq növü mövcud idi.

Birinci növ çanaq 31 girvənkə, ikinci növ çanaq 12 girvənkə 31 misqal, üçüncü növ çanaq 11 girvənkə 88 misqal buğda tuturdu. Maraqlı bu idiki, Qarabağ kəndlərində bəzən çəki miqdarı gözəyari müəyyən olunurdu.

Məlum məsələdir ki, ticarətdə əsas meyar puldur. Bütün ömtələrin qiyməti pulla ölçülür. Qarabağ xanlığı yaranmamışdan əvvəl burada Şirvan, Şamaxı, Gəncə və Gürcüstan abbasılarından istifadə olunurdu.

Şuşa qalası bina olunduqdan az sonra, Pənahəli xan 1751-ci ildə 15 qəpik dəyərində olan “Pənahabadi” adlı gümüş pul kəsdirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşada öldürüldükdən sonra, İbrahimxəlil xan Qacar sarayı ilə münasibətləri normal halda saxlamaq üçün “sahibqıran” adlı 35,5 qəpik dəyərində gümüş pul kəsdirdi.

Qarabağ xanlığında xan pulları ilə yanaşı Qacarlar məmləkətinin tüməni və rialı da dövrüyyədəidi. Tümən, gümüş pulla 4 mnat, rial isə 45, 5 qəpik dəyərində idi.

X fəsil
**QARABAĞ XANLIĞININ SİYASİ
QURLUŞU**

Qarabağ xanlığında bütün hakimiyyət Pənahəli xana və İbrahimxəlil xana məxsus olmuşdur. Onlar hakimiyyətləri dövründə bütün icra, məhkəmə işlərinə sahib idilər. Hərbi sistem də onlara məxsus idi. Bir sözlə Qarabağ xanları qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Xan hakimiyyəti irsi idi. Atadan oğula keçirdi. Xan tam müstəqil idi.

Qarabağ xanları müstəqil siyasi hakimiyyətə malik olmalarına baxmayaraq İslam şəriətinin qanunlarından kənara çıxmır və xalqın adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşırdılar.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi Kür və Araz çayları arasında yerləşir. Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyalət kimi Albəndövlətinin tərkibinə daxil olmuş, sonra bütün Azərbaycan ərazisi ilə birlikdə Ərəb xilafətinin əsarəti altına düşmüş, onun sığından sonra IX-X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Səlairlər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy – Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Hüla-kilər (Elxanilər) dövlətlərinin, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur.

Qarabağ 1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur.

Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyidir. Qarabağ bəşər tarixində yalnız bir millətə Azərbaycan türklə-

rinə mənsub olmuş və indi də belədir. Qarabağ mədəniyyəti vahid mədəniyyət olub, yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Qarabağ Azərbaycanın cənnət məkanıdır. Qarabağ Azərbaycanın şah tacıdır.

Qarabağ Azərbaycandır!

XI fəsil

**AZƏRBAYCANIN QARABAĞ XANLIĞI
BÖLGƏSİNDƏ VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR**

Azərbayacının Qarabağ bölgəsində yerləşən Qarabağ xanlığı dövründə şəhərvə kənd əhalisindən toplanan vergilər Azərbaycanın əksər xanlıqları üçün nümunə olub, əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. **Malcəhət və yaxud bəhrə.** Hərfi mənası məhsuldan pay deməkdir. Kəndli istifadəsində olan pay torpağından istifadə müqabilində məhsulun yarısı və ya dördüdə birini torpaq sahibinə, mülkədara və yaxud tiyuldara verirdi.

2. **Salyana adlanırdı.** Farsca illik deməkdir. Salyana Qarabağ xanlığında müstəqil vergi növü idi.

3. **Çopbaşı.** Mal-qara sahiblərinin yaylaqlardan, qışlaqlardan istifadəyə görə ödədikləri vergi idi. Əsasən pulla ödənilirdi. Otlaq ərazisinə görə alınır.

4. **Cütbaşı.** Qarabağ xanlığında mövsüm ərzində bir cüt öküzlə şumlanmış əkin sahəsinin məhsuluna görə alınır. Məhsulla və ya pulla ödənilirdi.

5. **Saman.** Hər il kəndlilər öz taxlını xırmanlarda döydükdən sonra ağalarına müəyyən edilmiş miqdarda saman verirdilər.

6. **Bağbaşı.** Bağlardan toplanan meyvələrin onda birini təşkil edirdi. Məhsulla və ya pulla ödənilirdi. Bağın ərazisi və ağacların sayı da nəzərə alınır.

7. **Karxana xərci.** İpək əyirən və digər emalatxanalardan toplanan vergi idi.

8. **Dırnaqlıq.** Otlaq sahiblərinin heyvanların otarılmasına görə maldarlardan aldıkları pulla ödənilən vergi idi.

9. **Darğalıq.** Bu vergi kəndlilərdən vergi toplayan kəndxudaların və darğaların xeyrinə toplanırdı.

10. **At arpası.** Qarabağ xanlığında suvari qoşun üçün əhalidən alınan vergi növü idi.

11. **Vəzirlik.** Qarabağ xanlığında maliyyə və divan işlərinə baxan vəzirin xeyrinə toplanan vergi idi. Pul və məhsulla alınırdı.

12. **Ələfə (Ələf).** Xanlıqda məmurların, qoşunların minik və yük heyvanları üçün toplanan quru ot və saman belə adlanırdı.

13. **Diş haqqı (Dişkirəsi).** Qeyri-rəsmi vergi idi. Xanın əsgərləri, naib və nöqərləri səfərə çıxanda yerli əhali onları qonaq saxlamalı, gedəndə isə, onlara kəndlinin çörəyini yeyərkən “ƏMƏK” sərף etdiyinə görə dişkirəsi verməli idi. Miqdarı məlum deyil.

14. **İxracat.** Fövqaladə hallar zamanı toplanan vergi idi.

15. **Kələntərlik** (şəhər başçısı). Əhalinin hesabına, şəhərlilərdən onların xeyrinə toplanan vergi kələntərlik adlanırdı. Xan tərəfindən təyin olunan vəzifə idi. İnzibati və mülki idarələrə başçılıq edirdi.

16. **Gözətçi pulu.** Xanın gözətçilərinin saxlanması üçün toplanan pul vergisi idi.

17. **Mirzəyana.** Qarabağ xanlığında geniş yayılan vergi idi. Xan dəftərxanası və inzibati idarə məmurlarının xeyrinə toplanan vergi belə adlanırdı.

18. **Rüsum.** Xanlıqda vergi yığanların, yüzbaşılının, darğaların və başqa xırda işləri icra edənlərin xeyrinə toplanan vergi növü idi.

19. **Xidmət vergisi.** Xan aşbazları, çörək bişirənləri və digər xidmətçiləri üçün hər evdən toplanan bir manat

miqdarında vergi idi.

20. **Şərbətçi pulu.** Xan sarayında şərbət və başqa içkilər hazırlamaq işlərinə nəzarət edən məmurun xeyrinə toplanan vergi növü idi. Miqdarı məlum deyil.

21. **Poçt vergisi.** Bir sıra kəndlərin sakinləri xanaçapar kimi bir nəfər atlı xidmətçi ayırır və ya da 3-4 manat pul toplamağı bütün kənd əhalisi öz öhdəsinə götürürdü.

22. **Qırxana xərci.** Xanın yemək süfrəsi üçün məhsulla yığılan vergisi belə adlanırdı.

23. **Toy pulu.** Qeyri-qanuni vergi növü idi. Xanın, bəylərin və digər məmurların ailəsində toy olarkən kəndlilərdən “hədiyyə” adlı ilə toplanırdı.

24. **Bayramlıq.** Milli bayramlarda – Qurban və Bahar bayramlarında aparılan “hədiyyə” belə adlanırdı. Xana və məmurlara məxsus olan bu “hədiyyə” məhsulla və pulla ödənilirdi.

25. **Peşkəş** (hədiyyə). Xana, bəylərə və digər məmurlara verilən qeyri-qanuni vergi belə adlanırdı.

26. **Xüms.** Gəlirin beşdə biri miqdarında olub seyidlərə və ruhanilərə verilən dini vergi.

27. **Zəkat.** İslam dininin qanunlarına əsasən pul və ya əmlakın onda birinə bərabər olub kasıblara verilən dini vergi belə adlanırdı.

28. **Fitrə.** Orucluq bayramında ailədə olan adamların sayına görə hər müsəlman ailəsinin ehtiyacı olanlara verdiyi sədəqə. Bu vergi İslam şəriətinə əsasən məcburi sayılır.

29. **Otaq xərci.** Qarabağ xanlığında ildə bir dəfə hər evdən adambaşına toplanan vergi növü idi.

30. **Başpulu.** Bu vergi hər evdə kişilərin say tərkibinə əsasən alınırdı. Xanlıqlarda yaş həddi müxtəlif idi.

Qarabağda 15 yaşı olan kişilər başpulu ödəməli idilər. Məbləği məlum deyil.

Qarabağ xanlığında əsas mükəlləfiyyətlər aşağıdakılar idi:

1. **Biyar.** Orta əsrlərdə hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda, onun Qarabağ bölgəsində yerləşən Qarabağ xanlığında da ağır mükəlləfiyyət formaları var idi. Adətə görə, hər bir ailə torpaq sahibinin təsərrüfatında müftə işləməli idi. Həftənin müəyyən günlərində kəndli özünün əmək alətləri və iş heyvanları ilə ağanın və bəyin torpağını şumlamalı, malalamalı, şumlanmış sahələrə toxum səpməli, müxtəlif məişət işləri görməli idi. Zəmilərdə taxıl yetişdikdən sonra kəndli onu biçməli, xırmanda döyməli və hazır məhsulu müəyyən edilmiş anbarlara daşımalı idi. Kəndli ağanın, bəyin torpaq sahəsində ot biçməli, onu qurutmalı və tayaya vurmalı idi. Kəndli xan təsərrüfatında da həftənin müəyyən günlərində də həmin işləri icra etməli idi. Bunlar biyar adlanır. Biyar – əvəzi ödənilməyən məcburi əmək mükəlləfiyyəti idi.

2. **Xüsusi.** Bütün kənd camaatı kənd sahibinin tələbi ilə onun təsərrüfatında ildə iki gündən çox olmamaq şərti ilə müftə işlər görməli idilər. Bu üsul xüsusi və ya fərdi xarakter daşıyırdı...

3. **Qulluğu.** Kənd əhalisi ağanın və ya bəyin ev və çöl işlərində işləmək məqsədilə hər on ailə növbə ilə bir nəfər adam ayırmalı idi. Qulluqçu verən ailənin həmin üzvü sahibkar tərəfindən hərtərəfli təmin olunurdu. Nökər verən ailə sahibkar qarşısında heç bir əlavə mükəlləfiyyət daşıyırdı. Sahibkar həmin ailənin əvəzinə xan zəzinəsinə 5 manat məbləğində vergi verirdi. Sahibkarın ev işlərini

səliqəyə salmaq üçün bir nəfər qadın qulluqçu da verilməli idi. Əgər qulluqçu qadın onun üçün müəyyən olunmuş müddəti başa vurduqdan sonra, işini davam etdirmək istəmədikdə, onu başqası ilə əvəz edirdilər. Qulluqçu qadın da ağa və ya bəy tərəfindən hərtərəfli təmin olunurdu.

4. **İlxıçı.** Xana məxsus olan rəiyyətlər onun ilxısına, mal-qarasına baxmaq üçün xüsusi adamlar ayırırdılar. Kəndlilər bu mükəlləfiyyətin əvəzini pulla da ödəyə bilirdilər.

QEYD: – VI-XI fəsilələr iqtisayyat üzrə fəlsəfə doktoru M.M.MUSTAFAYEVİN “QARABAĞ XANLIĞININ İQTİSADİYYATI” əsərinə əsasən yazılmışdır.

XII fəsil
**XVI-XVII. YÜZYILLARDA KARABAĞ'IN
ETNO-POLİTİK DURUMU**

Özet

Azərbaycan Safevi Devleti geniş əraziyi kəpsiyordu. Bu geniş toprak doęal sınırları ilə birbirindən ayrılan on üç əyalətə və dörd vilayətə bölünmüşdü. Arazla Kür Nehri arasındakı ərazi, yəni eski Aran'ın bir bölümü Karabağ Əyaləti olup mərkəzi Gəncə şəhri idi. Kaynaklarda əyalət Karabağ və bəzən də Gəncə ismi ilə verilir. Safevi Devleti'nin idari birimləri arasında askeri-stratejik konumuna, əkonomik önəmine, kismən fərqli yönetim statusünə görə Karabağ Əyaləti'nin kəndinə has bir yeri olmuştu. Devletin bütün əyalətlərində iktidarın kullanılnmasmda bir kural olaraq Türk əsilzadələri önəmli rolə sahip olmuş, yəni bəęlerbėęilər onlardan atanmış, əncək hakimiyyətləri kalıtsal olmamışdır. Karabağ'da da bu kurala ciddi əmel edilmiş əncək dięer əyalətlərdən fərqli olaraq burada Kaçar Əli'nin Ziyadlı Əbası'nın bir bəylięi ırsən iktidarda olmuştur.

**ETHNO-POLITICAL STATUS OF KARABAKH IN
XVI-XVII CENTURIES**

Summary

Azerbaijani Safavid state covered a wide termin. This wide range of land separated by natural boundaries was divided into thirteen states and four provinces. The land between the river Kur and Araz, in the other words a part of

old Aran was the former state of Karabakh and its capital was Ganja. It is sometimes mentioned in the sources as state Karabağ or with the name Ganja. Karabakh state had a special place among Safavid administrative units with its military strategic and also geographic position. And Karabakh province was differed from other provinces. As a rule, Turkish aristocrats had an important role in using the power in all the provinces of Safavid State, in the other words baghlarbaghs were assigned among them, but this supremacy was not hereditary. In Karabakh, this rule continued seriously, but unlike other states the land of Kajarland of Ziyadli was ruled hereditarily.

GİRİŞ

Çeşitli coğrafi nesnelere, özellikle köy, kasaba, eyalet adı olan Karabağ toponimi tarihin en eski terimlerindedir ve bu ismin etimolojisi yanısıra, onun sadece Türk bölgesi varlığı Türk tefekkürünün ürünü olmasından meydana gelir. Mavareünnehr, Horasan, İran ve Azerbaycan'da eski çağlardan Karabağ adlı köy, kasaba, nahiye, eyalet mevcut olmuş ve bu toponimlerin birçoğu aynı isimle bugün de anılıyor. "Selçuk-name"de XI. yüzyılın tarihi proseslerinden söz edildiğinde Horasan'da Badgisin komşuluğunda Karabağ nahiyesinin adı çekiliyor. Azerbaycan'da Karabağ Eyaleti'nin adına iki kez Fazlullah Reşideddin'in "Came et-Tevarih" adlı eserinde 1284 yılı olaylarından bahsedilirken "Aran Karabağı" şeklinde tesadüf edilir. Hamdullah Mustevfi Kazvin'in (1281-1345) "Nüzhetül-Kulüb" adlı eserinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda Azerbaycan'ın arazi-idari birimlerinden

bahsederken Aran Vilayeti'ni Karabağ ve Aran adı ile yazıya almıştır. Karabağ isminin anlamına gelince V.V.Barthold'a göre Karabağ adı Türk dilindeki "kara" ve İran menşeli "bağ" kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Aslında burada her iki içerik Türkçede olup, "kara" ucu bucağı görünmeyen, büyük, geniş ve "bağ" ise meyve ağaçları dikilmiş yer, saha anlamına gelir. V. Minorsk/e göre bu coğrafi ıstıl?h zamanlar burada yaşamış aynı adlı Türk elinin adıyla bağlı olup, ancak bugün ondan hiçbir iz kalmamıştır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Araz ve Kür ırmakları arasındaki geniş arazi Karabağ Beylerbeyliği olup, merkezi Gence şehri idi. Beylerbeyliğin arazisi bazen Tiflis'e kadar uzanıyordu. 1154 yılından itibaren önce Kazak ve Şemseddin, ardından I.Şah Abbas döneminde Zayem ve Safevilerin son yıllarında ise Kaxetiya ve Zengezur Karabağ Beylerbeyliğine talip olmuştur.

H.1106 (1694) yılında Karabağ Beylerbeyi Kelbi Ali Han Kaçar'ın Kaxetiya'ya da hakim atanması bu dönemde Kaxetiya'nın da Karabağ'a tabi edildiğini gösteriyor. Ancak belirtmek gerekir ki, Karabağ Eyaleti'nin arazi-idari yapısı hakkında XVI. ve XVII. yüzyılın yerel kaynaklarında bilgiler Mirza Semian'ın 1725 yılında yazdığı "Tezkiret al-Müluk" adlı eseri hariç tek haldedir. Karabağ arazi-idari birimi için "Tezkiret al-Müluk"ta epeyce dolgun bilgiye tesadüf edilir. Kaynakta Azerbaycan Safevi Devleti'nin Karabağ Beylerbeyliği'nin ilçe ve ülkelerinden Zeyem, Berde, Axınabad, Cavanşireli ülkesi, Bergüşad, Karaağaç, Lori ve Penbek, Arasbar ve Bayezideli ülkesi, Suma ve Tergverin isimleri belirtilmiştir.

I. KARABAĞ EYALETİ VE GELİŞMELER

Karabağ Eyaleti, 1588 1606 ile 1725 1734 yıllarında Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin talimatı ile 1593 yılında "icmal defteri" ve 1727 yılında "Gence-Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri" düzenlenmiştir. Bu defterler dönemin Farsça yazılmış kaynaklarından farklı olarak, Karabağ Eyaleti'nin arazi-inziobati yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren eşsiz bir belgedir. 1593 tarihli "icmal defteri" ne göre Karabağ Eyaleti, 36 nahiyeye bölünen 7 sancak, yani Gence, Berde, Haçin, Axıstabad, Dizag, Hekeri, Verende adlı sancaklardan oluşmuştur. Sancaklar ise nahiyelere (36 nahiyeye) bölünmüştür.

1727 tarihli "mufassal defter"e göre, Osmanlı arazi taksimatına uygun olarak 1725-1734 yılları arasında Karabağ Eyaletinin idari yapısında değişiklik yapılmıştır. Yeni bölüme göre eyalet, 37 nahiyenin birleştiren 5 sancak ve iki kazadan ibaret olmuştur. Öyle ki, eyalet Gence ve Lori kazası, Xılxına, Berde, Arasbar, Bergüşad, Çulender sancağına bölünmüştür.

Hüsameddin Karamanlı, "İcmal Defteri" ve "Gence-Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri" nden elde ettiği malzemenin analizine dayanarak şunları söylemektedir: "Karabağ Eyaleti'nin arazisi XVI. ve XVIII. yüzyılın başlarına dek değişmemiştir. Eyaletin sınırları kuzeyde Kür Nehri boyunca devam etmiş, Kür'ün Araz Çayı ile birleştiği yerden Araz Çayı boyunca batıya doğru, Bergüşad Sancağı'na ve buradan da kuzey yönünde, Gökçe Gölü'nün doğu kısmından geçerek yine kuzeye doğru, Tiflis Eyaleti'ne ekleme Borçalı'nın güney kısmı ile Taşır Nahiyesi ile komşu

olan Lori Kalesi'ne kadar uzanıyordu".

XIX yüzyılda yazılmış "Karabağnameler" adlı kaynaklarda Karabağ Eyaletinin tarihi arazi ve sınırları hakkındaki bilgiler "Gence-Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri"nde bu konuda verilmiş bilgilerle, neredeyse tam uyumludur. XIX. yüzyılın Azərbaycan tarihçilerinden Mirza Cemal Cavanşir kaydettiğine göre eski tarih kitaplarında Karabağ Eyaleti, Aran'ın bir parçasıdır, sınırı güney taraftan Xudaferin Köprüsü'nden Kırık Köprü'ye kadar Araz nehri, kuzey ve doğusundan Kür Nehri ki, Cevad Köyü'nde Araz Çayı'na kavuşarak gidip Hazar Denizi'ne dökülür. Batı yandan Köşbek Salvartı ve Erikli denilen yüce Karabağ Dağları'dır. Bu dağlar Karabağ-Gence, Kazak Şemseddin nüfusunun yaylarıdır. Hiç şüphe yok ki, Mirza Cemal Cavanşir "eski tarih kitapları" deyince Hemdullah Mustevfi Kazvini'nin "Nüzhetül-Kulüb" adlı eserini de öngörüyor. Bu kaynakta Aran'ın yani onun bir parçası olan Karabağ'ın Araz ve Kür İrmakları arasındaki eyalet olduğu belirtilmekle birlikte, onun Beylekan, Berde, Gence gibi şehirleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Oğuzlarla ilgili Alpavut, Ayrımlu, Afşar, Bayandur, Beğdili, Bayat, Dondarlı, Döğərli, Teke, Gırxgız (Gırxguz) gibi toponim ve etnonimlərlə dolu olan beylerbeyliyi ulu dədələrimizin Karabağ isimlendirmesi təsadüf değildir. Azərbaycan tarixçisi İskender Bey Türkmən Münşi (1560-1634) kəndisinin ünlü "Tarih-i alemaray-i Abbasi" eserində yazıyor ki, Karabağ akar-bakarlı yayları, kışları olan, hər yeri yeşilliklə örtülü, təmiz havalı yerdir. Karabağ'ın əski sakinləri olan Kaçarlar və onlara yaxın olan digər Türk illəri, oymaqlar orada gözəl bəhçələr salmışlardır.

İ.P. Petruşevsky'e görə, Kaçar Aşireti Moğol Celair, Sulduz ve Tibetli Tangut Aşiretleri'nin münferitleşip Türkleşən kollarının yapay şəkildə birləşməsindən oluşmuştur. Ancak Petruşevsky kullandığı kaynakdaki tahrifleri gerçek gibi sunarak ciddi bir bilimsel hata gerçekleştirmektedir. Çünkü, Moğol döneminin etnik məsələləri hakkında bilgi vermiş kaynaklar içərisində daha muteber kaynak sayılan Fezlullah Reşideddin'in "Came et-Tevarih" adlı eserində XIII. ve XIV. asırlarda Celair, Tangut ve Sulduzun, Moğol Kabilesinden adlandırıldığı, ancak Türk oldukları gösterilmiştir. Ötə yandan Faruk Sümer'in yazdığı gibi Kaçar boyunun adının bir oymaktan mı, yoksa bir şahstan mı, geldiği hakkında hiçbir şey söylenmez. Çünkü her iki ihtimal de variddir. Adı geçen yazara görə XVI. yüzyılda Haleb Türkmənləri arasında Kaçar adlı bir oymak görülmektedir. XVII. yüzyılın başlarında adsız bir müəllif tərəfindən yazılmış "Kızılbaşlar Tarihi" adlı eserdə de Kaçarlar'ın bir kısmının Azərbaycan'a Şam'dan gəldikləri belirtilmiştir. Ancak anılan eserdə "Bu aşiret geldiğinde Gence ve Berdede yaşamıştır..." denilince bizce Kaçar Aşiretinin Safeviler'e kadar, yani Moğol dönemindən, belki de ondan da önce burada yerel halk olduğu öngörülüyor.

Faruk Sümefe görə Kaçar Aşireti'nin Ağca Koyunlu, Ağçalı, Şam Bayatı (Bayadı), Yıva adlı obaları olmuştur. Yazara göre, Kaçar'ın Ağca Koyunlu Obası, Anadolu'daki Ağca Koyunlu Oymağı'nın bir kolu olup, bu oymağı Oğuz boylarından birinin obası farz etmək yanlış sayılmaz. Bu oymağın ana kolu XVII. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Maraş-Elbistan bölgəsində yayılmakta ve Haleb-Antakya taraflarında kışlamakta idi. İran'a Kaçar obaları arasında

giden Ağca Koyunluların Bozok koluna mensup oldukları şüphe doğurmamalıdır. 1744 yılında İran'dan Türkiye'ye göç eden ve Acem Türkleri denilen oymaklar arasında onlardan bir obanın bulunduğu görülüyor. Müellife göre Ağçalı Kayseri-Sivas arasında bir oymağın kolu olup, Gedük ve Haleb bölgesinde yaşıyorlardı. Ancak "Kızılbaşlar Tarihi"ne dayanarak belirttiğimiz gibi Kaçarlar Azerbaycan'ın Gence, Berde bölgesinde de eskiden yaşıyorlardı. Hülagüler döneminde etnik süreçlerini dönemin kaynak malzemeleri temelinde inceleyen V. Piriye'ye göre Kaçarlar, Hülagü Han (1258-1265) döneminde Azerbaycan'da yerleşmişlerdir.

Kaydedilenlere göre, hemen hemen Kaçarlar ve onlarla ilgili oymaklar, obalar Hazar'dan Kuzey Irak, Halep dahil Kayseri ve Sivas'a kadar çeşitli istasyonlarda yerleşik olmuş, belirtilen coğrafi mekanda batıdan doğuya, bazen de ters yönde göçmüşler ve yeni bölgelerde yerleşmişler.

Önceki dönemlerde olduğu gibi, Safeviler'in de vaktinde, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Karabağ'da Kaçarlarla birlikte, Karamanlı, Baharlı aşiretleri, Zülgeder elinin Şemseddinli obası, onlarla kaynayıp karışmış Kazaklar, Otuziki ve Yirmidört oymakları tarımla, hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Faruk Sümer şöyle yazıyor: "Karabağ'da, Otuziki oymaktan meydana geldiği için bu adla anılan büyük bir topluluk yaşıyordu. Bunlar Karabağ Türkmenleri'nden idiler. Son asırlarda Terekeme denilen Türkler bunların kalıntılarıdır". Müellife göre Otuziki'nin Karabağ'da Mukaddem, Cevanşir, Ahmedli, Karagoyunlu, Gökçelu, Ozan gibi bir kaç obaları bilinmektedir.

Ancak "Gence-Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri"nde Otuziki tayfasının belirtilen oymakları ile birlikte, Üçoğlan,

Mafruzi (Mahrızlı), Kiyaslı, Deliler, Veysəli, Hacı Türelı, Baranı, Şekerbeğlı, Mollalar, Eymırlı, Muhammed Şahlı, Zengışalı, Atlıcalı, Yosunduz, Boyehmedlı adlı obalarının da olduđu belirtilen ve Karabağ'ın çeşitli bölgelerinde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraştıkları gösterilmiştir. "Mufassal Defter"de Karabağ'ın Türk el ve obalarından Kebirli, Kengerli ve Etyemezli Cemaati hakkında da bilgi veriliyor. Belgede gösteriliyor ki, Kebirli yılda hazineye 14000 kuruş ödeyen kalabalık bir aşirettir. 1726-1727 yılında Şahsevenler'in yarattığı kargaşa sonucunda dağılık düşmüşlerdir. Kebirli Aşiretinden yalnız kalanlar Cevanşir ve Otuziki illeri bünyesine dağılık halde ve kısmen oba gibi dahil olmuşlardır.

Adı geçen aşiret, oymak ve obalarla bağılı toponim ve etnonimlerin izlerine günümüzde de Karabağ'ın tüm bölgelerinde rastlanır. Dönemin çağdaşı salnamelerde askerı-siyası proseslerdeki tarihi bilgilerin yanı sıra, Karabağ'da eski çağlardan yerleşip oturmuş, yerel nüfus hakkında uygun malzeme az değildir. Mirza Adıgözel Bey "Karabağ Vilayeti'nin asıl elatı, köy nüfusundan başka Cevanşir, Otuziki ve Kebirli'dir" deyince, elbette, burada o "köy nüfusu" olarak adlandırdığı Türk-Müslümanların yerleşik çiftçiler olması dikkate tutulur ki, bu da hiç bir şüphe doğuramaz. Çünkü onun eserinde gayr-ı müslimlerin hakkında ayrıca bahsediliyor. İsimleri belirtilen ellerle birlikte, salnamede Karabağ'da yerleşik olan Karakoyunlu Obası da denilmiştir ki, onların yani Karakoyunlular'ın Karamanlı ve Alpavut yurtlarının eski çağlardan beri Karabağ'ın yerli nüfusu olması belli bir gerçektir. F.Sümer'in kaydettiğine göre bugün Kuzey Azerbaycan'da, özellikle Gence ve Berde bölgelerindeki Karaman ve Karamanlı yer adları bu oymağa

ait hatıralardır.

Dönemin Farsça yazılmış kaynaklarında, Karabağ Eyaletinin nüfusunun etnik ve sosyal içeriği hakkında net rakamla belirtilen bilgiler yoktur. Ancak kısa zaman kesitinin tarihi olaylarını içeren "Gence-Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri" eyaletin demografik durumu ve nüfusunun etnik içeriği hakkında verdiği bilgilerin dolgunluğu ile özel önem arz etmektedir. H. Karamanlı "mufassal defter" materyalleri bazında analizler yapmış, eyaletin nüfusu, etnik yapısına ait ayrıntılı sonuçlar elde edebilmiştir. Onun hesaplarına göre, Karabağ Eyaletinde; 19.395 mükellefiyetli aile başkanı ve her aile ise ortalama beş kişiden oluştuğu tahmin edilirse, nüfusun sayısı yaklaşık 96.975 kişilik olmuştur. Ezcümle, "mufassal defter" de bilgiler bir yıl içinde vergi mükellefiyeti taşıyanlar kapsadığına, Müslümanlardan oluşan harbiçi, ruhani aile üyeleri dikkate alınmadığına göre yukarıda nüfusun sayı hakkındaki tahmini rakam asgari olup, gerçekte ise nüfusun sayısı 100 binden fazla olması beklenir.

Etnik yapı dikkate alınarak gerçekleştirilen hesaplarda adı deftere kaydedilmiş 11.818 müslüman nüfusun 11.068'i Türk, 750'si ise Kürt idi. Elbette belirli sayıda gayr-ı müslim nüfusu da vardı. Öyle ki, "mufassal defter"de, Karabağ Eyaletinde sadece Şemkürbasan ve Büyük Kürekbasan nahiyelerinde 25 köyün gayrimüslim olduğunu gösteriliyor. Gayr-i müslimlerin çoğunluğu Alpan soyundan olup, XVIII. yüzyılda da kendi etnik mensubiyetini unutmamış Hıristiyan nüfusu teşkil ediyorlardı.

Safeviler devrinde yazılmış ve onun ideolojisi ile sesleşen kaynaklarda Karabağ'da demografik süreçler, özellikle nüfusu yer bulamamış, ancak nüfusun etnik bileşimi ile ilgili

bilgilere tesadüf edilir ki, bunların analizi temelinde nüfusun etnik bileşimi ve etnik kadro belli askeri-siyasi tarihi olaylarla ilgili değişimi kısmen de olsa izlemek mümkündür. Hüsameddin Karamanlı'nın XVI.yüzyılın Osmanlı kaynağına dayanan kayıt gibi, Kırım Hanı Gazi GirayTn 1380'lerde 30 bin esir götürmesi, 1588 yılında Karabağ Beylerbeyi Muhammed Han Kaçar'a bağlı olan 50 bin kişiyle Araz Çayı'nı geçip Karabağ'a gitmesi, "Abbasname"ye göre II.Şah Abbas'ın (1642-1666) Kaxetde yerel dayanağını güçlendirmek amacı ile Karabağ Eyaletindeki Cevanşir, Bayat ve sair Türk ellerinden 15000 aileyi buraya aktarması elbette tarihi süreçlerin sırasında demografik duruma, özellikle de yerli Türk nüfusunun sayısının azalmasına etki eden bir factor değildir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Safevi Devletinin sosyal-siyasi hayatında Rumlu, Ustaçlı, Tekeli, Şamlı, Zülgeder, Afşar, Türkmen, Kaçar ve birçok başka Türk yurtlarının asilzadeleri etnik konuma sahip olmuşlardır. Devletin merkezi yönetim organlarına memurlar, eyalet hakimleri bu illerin adamlarına tayin ediliyordu. Eyalet hakim gönderilen asilzadeye sultan ve han unvanını yanında beylerbeyi rütbesi de veriliyordu. Dönemin kaynaklarında eyalet hakimleri daha fazla beyşerbeyi istilahi ile kaydedildi. Eyaletlerde merkezi yönetimin uygulanmasında hakim, yani beylerbeyi Emir'ülÜmera rütbesine eş anlamlı olup, belirtilen titül ve rütbelere ile ülkeyi yöneten Türklerin müstesna ayrıcalıkları vardı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Karabağ'da Kaçarların geniş kışlak ve yaylaları olup, Karabağ Beylerbeyliği'nde görevleri de esasen bu topluluktan olan emirler tutuyordu. Kaynaklarda Safeviler'in yönetiminin ilk yıllarında Karabağ'da

Kaçarlar'dan Gökçe Sultan'ın beylerbeyi olduğunu görüyoruz (İsfehani, 181). I.Şah Tahmasb (1524-1576) ise Karabağ'a Kamaledin Şahverdi Sultan Ziyad Oğlu Kaçar'ı beylerbeyi tayin eder. Atayurdu Karabağ'a beylerbeyi belirlenen Şahverdi Sultan Kaçar Eli'nin Ziyadlı Oymağ'ından idi. Şah Tahmasb, Kamaledin Şahverdi Sultan Ziyad Oğlu Kaçar'a kardeşmüsaheb (muhatap) diyordu. Şahverdi Sultan askeri yürüşlerde gösterdiği kahramanlıklara göre Şah onun beylerbeyi olacak tüm mirasçılarının müsaheb olarak adlandırılmasının ve bu ifadenin Karabağ'a ait bütün fermanlarda hakimnin adından sonra yazılması konusunda talimat vermişti. Şahverdi Sultan Ziyad Oğlu Kaçar sık sık ordusu ile Doğu Gürcistan'a girer ve burada mahalli yargıçların çıkışlarını önler, merkeze karşı bir hareketin genişlemesine imkan vermezdi. Şüphesiz ki, Şah'ın ona yaklaşımı ona verdiği yetkin masuliyetle yerine getirmesinden ileri geliyordu. H. 963 (1556) yılında Kartili'nin mahalli hakimi Luarsab devlete itaatsizlik gösterdiğinde Şahverdi Sultan Ziyad Oğlu'nun başkanlığındaki ordu hemen Kartili'ne girmiş, pusuya düşerek 300 kişiye yakın asker yitirse de, sonunda zafer kazanmış ve Luarsab da ele geçirildikten sonra öldürülmüştü. Onun yerine Kartli hakimi oğlu Simon olmuştu.

1568 yılında Kamaledin Şahverdi Sultan Ziyad Oğlu Kaçar vefat etti. Yerine oğlu İbrahim Sultan beylerbeyi oldu. Ona da davul, bayrak ve emirlik halatı verildi. O, aynı zamanda I.Şah Tahmasb'ın oğlu Sultan Ali Mirze'nin lalası idi. O yıllarda Karabağ'da yaşamış Fazli İsfahani adlı tarihçi 1570-1571 yılında yaşanan olaylardan konuşurken Karabağ'a İbrahim Sultan'dan sonra Kamaledin Şahverdi Sultan Ziyad

Ođlu Kaçar'ın diđer ođlu Yusuf Halife'nin beylerbeyi gönderildiđini yaz ıyor.

II.Şah İsmail (1576-1578) ise Karabađ Emir'ül-Ümera'lıđını Yusuf Halife Ziyad ođlundan alıp, onun kuzeni Peyker Sultan Kaçar'a vermişti. Peyker Sultan Yusuf Halife'nin Haydar Mirza (II Şah İsmailin kardeşi Haydar Mirze 1576 yılında iktidara geçmek istemiş, ancak buna muvaffak olmamış ve öldürölmüştü) ile yakınlıđını bilir ve hesap ediyordu ki, onu öldürürse, II. Şah İsmailin yanında otoritesi, şöhreti artacaktı. O, bu amaçla fırsattan yararlanarak Yusuf Halife'yi hamamda öldürttü. Hatta, bununla da yetinmeyerek onun annesi ve kardeşini da katlettirdi. Ancak bu olay II.Şah İsmail'in hoşuna gitmedi. Peyker Sultan'ı Karabađ beylerbeyiliđinden azad edip, yerine İmamgulu Han Kaçar'ı beylerbeyi tayin etti.

Sultan Muhammed (1578-1587) iktidara geçtikten sonra, İmamgulu Han'ın Karabađ'da beylerbeyi görevinde kalmasına ait yeni kararname çıkartmıştır. Ancak 1578-1586 yılları arasında Kızılbaşlılar ile Osmanlı ordusu arasında savaşlar olduđu zaman bile şaiye o kadar yayılmıştı ki, güya İmamgulu Han'ın Osmanlılar ile gizli bir ilişkisi vardı. Ancak Şah Sultan Muhammed ordusu ile Gence ve Berde'ye dođru hareket ederken İmamgulu Han'ın birkaç menzil onu müşaiyet etmesi bunun yalan olduđunu gösterdi. Lala Mustafa Paşa'nın önderliđinde Osmanlı birlikleri Gürcistan'a girdiđi zaman İmamgulu Han Cuxur-Sed hakimi Muhammed Han Şirvan beylerbeyi Araz Han ile birleşip Çıldır çevresinde 1578 yılında onlarla savaşmış ancak mağlup olmuştur. 1585-1586 yılında ise Tebriz uğruna savaşlarda İmamgulu Han Kaçar'ın ordusu da yer almıştı. Bu yıllarda

Şirvan Eyaletinin korunması da Kaçar tayfası, Otuzikiler ve Karabağ'ın diğər el ve oymaklarından görevliydi.Hatta İmamqulu Han'ın takdiriyle Karabağlı Peyker Sultan Ziyad Oğlu Kaçar'a Han unvanı verilmiş ve o Şirvan'a beylerbeyi tayin edilmişti. Bilindiği gibi, Karabağ'da Kaçar, Otuziki ve Yirmidört, Baharlı ve diğər Türk, el ve oymakları büyük güce sahipti.

Faruk Sümer'in yazdığına göre Karabağ Beğlerbeyi İmamkulu Osmanlı kuvvetleri ile çarpışarak yurdunu korumuş, Ferhat Paşa, ordusunun Karabağ'ı fethi üzerine oymağının mühim bir kısmı ile Arasbaran'a çekilmiş ve 1588 yılında adı geçen yerde ölmüştü. Kamaledin Şahverdi Han Ziyad Oğlu Kaçar'ın torunu Muhammed Han (Halil Han'ın oğlu) Karabağ'a beylerbeyi gönderilir.

Bu arada Karabağ'da çok zor günler başlamıştı. I.Şah Abbas (1587-1629) Osmanlılar ile 1590 yılında kapattığı İstanbul Sözleşmesi'ne göre Karabağ'da Osmanlı Devleti'nin bünyesine geçmişti. Ancak Muhammed Han Kaçar'ın ordusu Gence Osmanlı Garnizonu'nun karşı hamlelerine dayanamıyordu. Gence Garnizonu'nun önderi Tebriz'deki Osmanlı hakimi Cafer Paşa'ya bu konuda haber gönderiyor. Cafer Paşa ise, Şah'a rahatsızlığını bildirərək gösteriyor ki, Muhammed Han'ın hareketleri İstanbul Sözleşmesi'ne karşı çıkmaktır. I.Şah Abbas Muhammed Han, Kaçar ve oradaki başka emirleri Gence'deki Osmanlı Garnizonu'nu karşı harekettən caydırmak için Kaçarlar içerisinde saygın, inanılmış birisi olan Çolak Şahverdi'yi Karabağ'a gönderiyor. Karabağ'a gelen Çolak Şahverdi Şah Abbas'ın fermanını Muhammed Han Kaçar'a veriyor ve burada Osmanlı Garnizonları'na karşı savaşa son veriliyordu.

Safevi-Osmanlı Devletleri arasındaki yeni savaşta (1603-1612) Karabağ 1606 yılında Osmanlı Devleti'nin tabiliğinden çıkıyor ve yine Safevi Devleti'nin terkibine eyalet statüsü ile dahil oluyor. I.Şah Abbas 1606 yılına kadar Kaçarlar'ın Ziyadlı oymağından olan Hüseyin Han'a "Karabağı" (Karabağlı) diye müracaat ediyordu ve onu Karabağ'a beylerbeyi belirlemek görüşünde idi. Ancak Hüseyin Han yiğitliğine, savaşçılığına rağmen kendisinden razı adamdı. O, Karabağ'da giden son savaşlarda kararsızlık göstermişti. Şah bu yüzden de, Karabağ'a 1606'da Muhammed Han Ziyad Oğlu Kaçar'ı beylerbeyi tayin etmişti. Karabağ'ın yeni beylerbeyi 1610 yılında Gürcistan, 1611 yılında ise Erivan Savaşları'nda büyük yiğitlik göstermiş fakat 1615 yılında Gürcistan ihtilalleri sırasında savaşların birinde yaralanmış daha sonra vefat etmiştir. Onun oğullarından Mürşüdgulu Han, sonra Muhammed Kulu Han Karabağ beylerbeyi olmuştur. Gürcistan valisi 1627 yılında Muhammed Kulu Han'ın kayıtsızlığından faydalanıp Karabağ'a ordu göndererek yerli halka epey hasar vermiştir. Şah hemen Muhammed Kulu Han'ın yerine Karabağ'a kulam asilzadelelerinden olan Allahverdi Han'ın oğlu Davud Han'ı beylerbeyi göndermişti.

I. Şah Abbas, aslında fırsattan yararlanarak Karabağ'da Kaçarlar'ın kalıtsal hakimiyetlerini ortadan kaldırmak istiyordu. Ancak I.Şah Abbas'ın onların kalıtsal kontrol haklarına son vermek isteği gerçekleşmedi. Davud Han ise Türk olmadığına göre Karabağ'ın yerli nüfusuna arxalana ve burada kendisine sıkı askeri dayanak oluşturabilir olamadı. Bu yüzden o, Gürcistan Valisi ile yaklaştı. Gürcistan Valisi ise onunla ilişkiden kullanarak Karabağ'a soygunculuk

seferleri yapıyordu. I.Şah Abbas'ın vefatından sonra iktidara geçmiş Şah Safi (1629-1642) Davud Han'ı tuttuğu görevden azledip Muhammed Kulu Han Kaçar'ı 1631 yılında yeniden Karabağ'a beğlerbeği tayin etmeye mecbur olmuştu. Böylece, kısa aradan sonra Kaçarlar'ın Karabağ'da kalıtsal-kontrol hakları yeniden restorasyon edilmiş, Davud Han ise Osmanlı Devleti'ne kaçmıştı ve orada öldürülmüştü.

Muhammed Kulu Han Kaçar Karabağ ile sıra komşu beylerbeyliklerin de korunmasında çok büyük yiğitlikler gösteriyordu. 1635 yılının Ağustos ayından 1636 yılının Nisan ayına kadar Çukur-Sedde Savaşları olduğu zaman onu Karabağ'da oğlu Murtaza Kulu Han ardından geliyordu. Murtaza Kulu Han'ın vefatından sonra ise amcasının oğlu Uğurlu Han'ın 1664 yılında Karabağ beylerbeyi olduğu görülmektedir.

Araştırmalarımızdan anlaşılmaktadır ki, Kaçar Beyleri, Safevi Devletinin sosyal-siyası hayatında önemli role sahip olmuşlardır. Eyalette yaşayan yerli halkın, askeri gücüne güvenmeden hiçbir beylerbeyi görevde kalamamaktadır. Karabağ'da Kaçar, Karamanlı, Otuziki, Yirmidört, Baharlı Aşiretleri ve başka Türk el ve oymakları yaşıyorlardı. Ancak nüfusun geniş kitlesi Kaçarlar olduğuna ve diğer aşiretler onlarla kaynayıp karıştığına göre, beylerbeyi bir kural olarak Kaçar'ın Ziyadlı Oymağı'ndan seçilirdi. Burada çok sıkı askeri güce sahip olan Ziyad Oğullarının hakimiyeti kalıtsal idi. Ancak Kaçar Beylerbeylerinin yönetiminin mirası olmasına rağmen, onların üzerinde merkezi devlet aparatının sıkı kontrolü de vardır. Devlet, beylerbeyleri kendisine bağlı şekilde tutmak için onların arasında olan birliklerin sayısının daima Şah kuvvetlerinin sayısından az olmasına çaba sarf

ediyordu. Karabağ Eyaletinde "ulka" almış emirlerin de bin kişiden fazla "bağlayın" tutmaya yetkisi yoktu. Öte yandan, beylerbeyleri de kendi adına ordu bulundurmaktan fazcala hoşlanmamaktaydılar. Çünkü bu askerlerin tüm maliyeti beylerbeylerinin üzerine düşüyordu. Karabağ Eyaleti şahsında bir konuda dikkat çekmektedir.

I. Şah Abbas ve ondan sonra hakimiyeti eline alan Safevi hükümdarları eyalette sakin olan Türk aşiret ileri gelenleri ve emirleri ile hep mücadele içinde olmuşlardır.

XIII fəsil
**ZƏNGƏZUR QƏDİM AZƏRBAYCAN
TORPAĞIDIR**

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi dağıldı. Nəticədə bu qondarma qurumun tərkibinə daxil olan dövlətlər – Gürcüstan-Ermənistan-Azərbaycan öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bu müstəqillik ermənilərə aid deyildi. Çünki onların ərazisi yox idi. Vaxtilə onlar Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza, o cümlədən də, Azərbaycan ərazilərinə gətirilib yerləşdirilmişdilər. Bu ünsürlər Rusiya ilə Qacarlar sarayı arasında baş verən işğalçılıq və ədalətsiz müharibələr nəticəsində, xüsusilə, 1828-ci il fevral ayının 10-da Rusiya ilə Qacarlar sarayı arasında imzalanmış Türkmənçay və 1829-cu il sentyabr ayının 9-da Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında imzalanan Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra həmin dövlətlərin ərazisindən qovulan ermənilər, Azərbaycanın Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə gətirilib yerləşdirildilər. Bu tarixi həqiqət hamıya məlumdur...

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan sonra yeni yaranan dövlətlərin arasında ən kəskin məsələ ərazi məsələsi idi. “Ermənistan” deyilən qurumun tarixi ərazisi yox idi. Bu qondarma qurum Azərbaycanın qərb ərazisində – İrəvan xanlığı ərazisində təşkil edilmişdi. Deməli, Ermənistan deyilən dövlət ərazimizin 29743 kv² hissəsində yaradılmışdır.

Daşnaklar Ermənistanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda və Azərbaycanın başqa rayonlarında dinc əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirir, quldurluq edir, bütün kənd və başqa yaşayış məntəqələrini yandırırdılar. Nə qədər ki, Ermənistanda

sovet rejimi yaradılmamışdı Moskva Zəngəzuru və bəzi sərhədyanı ərazilərimizi daşnak hökumətinə verməyi məqbul hesab etmirdi. Əlbəttə, Sovet hökumətinin bu sahədə məkrli siyasəti var idi... Hadisələrin sonrakı gedişi bu siyasəti reallığa çevirdi. Zəngəzurun kimə məxsusluğu, Sovet hakimiyyətinin Ermənistanda qalib gəlməsindən sonra həll oluna bilərdi.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda daşnak hökuməti devrildi. Beləliklə də, burda Sovet hakimiyyəti quruldu. 1920-ci il dekabr ayının 2-də Sovet hökuməti ilə bu qondarma hakimiyyət arasında 8 maddədən ibarət müqavilə bağlandı. Həmin müqavilədə Azərbaycanın və digər qonşu dövlətlərin müəyyən ərazilərinin ermənilərə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Qeyd olunan saziş aşkar surətdə işğalçılıq mahiyyəti daşıyırdı. Zəngəzur sazişdə xüsusi yer tuturdu.

Beləliklə, Sovet hakimiyyəti ermənilərə öz səxavətini açıqdan-açığa göstərərək Azərbaycan Sovet Respublikasına qarşı süni surətdə ərazi mübahisələri yaradırdı. Bu mübahisələr müxtəlif dövrləri – 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vaxtında, 1920-ci ilin aprel-noyabr ayları – Azərbaycan SSR-nin yarandığı gündən Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına kimi, 1947-1952-ci illər, 1987-1992-ci illər dövrünü göstərmək olar. Bu dövrlərin ayrı-ayrılıqda özünün siyasi mahiyyəti var.

Heç bir əsası olmayan mübahisəli ərazilərə süni surətdə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq əraziləri daxil olunurdu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasına baxmayaraq, daşnaklar respublikamıza qarşı ərazi iddialarından yenə də əl çəkmirdilər. 1920-ci ilin iyulunda onlar Zəngəzura və Şərura qəflətən hücum edərək dinc əhalini qırdılar.

Bu quldurlar Zəngəzurdə 48, Vedibasardə 118, Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtıdə isə 76 kəndi yandırdılar.

Qeyd olunan ərazilərdə yaşayan soydaşlarımızın 70 min nəfəri İrana, 400 min nəfəri Naxçıvana sığınmağa məcbur oldular. Daşnaklar 1920-ci ilin yayında Zəngəzuru dağıdıb, Naxçıvana hücum etdilər...

Zəngəzurdə daşnak generalları Dro və Njde daha ağır cinayətlər törədirdilər. XI Qırmızı Ordu hissələri Zəngəzurdə Sovet hakimiyyətinin qurulmasını sürətləndirmək üçün 1920-ci il avqustun 5-9-da hücumə keçərək yuxarıda adları qeyd olunan generalların hərbi quldur silahlı qüvvələrini Qarakilsədən (Sisyan) Qafan və Gorusdan (hər üçü Zəngəzur mahalının ərazisində yerləşir) vurub çıxartdılar .

1920-ci il avqustun 10-da bolşevik Rusiyası ilə daşnak Ermənistan arasında imzalanan sülh müqaviləsi ilə Şərur-Dərələyəz qeyd-şərtsiz olaraq ermənilərə verildi. Sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqları hesabına “Ermənistan”da Sovet hakimiyyətinin bərqərar olması siyasətini açıqdan-açığa həyata keçirirdi. Bu məkrli siyasət Zəngəzurdə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Yaranmış olan beynəlxalq şəraitdən istifadə edən daşnaklar 1920-ci il dekabrın 25-də Zəngəzurdə “Azad Sünik hökuməti” yaratmağa nail oldular.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistanın Zəngəzuru ələ keçirmək imkanları daha da artdı. Lakin Zəngəzur bütövlükdə Azərbaycanın tərkibində olduğu üçün bu, mümkün deyildi. Daşnaklar hiylə işlədərək Zəngəzuru parçalamaq yolunu seçdilər. Ermənilər Zəngəzuru iki yerə – Qərb və Şərq hissələrə bölmək təklifini irəli sürdülər. Qərb hissəni Zəngəzur qəzası, Şərq hissəni isə əhalinin cüzi

hissəsini təşkil edən, kürdlərin məskunlaşdıqları ərazini Kürdüstan qəzası adlandırmağı təklif etdilər. Lakin onların bu təklifi baş tutmadı...

Belə bir tarixi şəraitdə XI Qızıl Ordu 1921-ci ilin iyununda hücumu keçib, Zəngəzurun yuxarı hissəsini daşnaklardan təmizləməyə nail oldular. Bununla da, Zəngəzurun yuxarı hissəsi də ermənilərin əlinə keçdi. Daha doğrusu, həmin ərazi XI Qızıl ordunun süngüləri altında Ermənistana ilhaq edildi.

Daşnak hökuməti əhalinin sayını süni yolla artırmaq məqsədilə İrandan, Misirdən, Türkiyədən, Rusiyadan erməniləri kütləvi surətdə köçürüb, Zəngəzurda yerləşdirməyə başladılar. Məlum olduğu kimi, bu barədə onların təcrübələri var idi... Zəngəzurun yerli əhalisi olan azərbaycanlılar müxtəlif bəhanələrlə öz dədə-baba torpaqlarından sıxışdırılıb-çıxarılırdılar.

1929-cu ildə Zəngilan rayonunun üç kəndi ermənilərə verildi. Bu kəndlərin Ermənistana verilməsi haqqında qərar 1969-cu il mayın 7-də təsdiq edilmişdi... Zəngəzurun cənub-qərbində torpaqlarımızın Ermənistana verilməsi nəticəsində Mehri rayonu təşkil olundu. Bununla da, Azərbaycanın əsas ərazisi öz tərkib hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı. Quru sərhədləri aradan qaldırıldı. Bütün bunlar Sovet hakimiyyətinin Azərbaycan əleyhinə çevrilmiş siyasətinin nəticəsi idi... Hazırda baş verən siyasi hadisələr dediklərimizi sübut edir. 44 günlük Vətən müharibəsi tarixin yol verdiyi səhvlərin silinməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu, hazırda hamıya məlumdur. Torpaqlarımız heç vaxt düşmən əlində ola bilməz. Gələcək bunu bir daha göstərəcək.

Tarixi yaddaş. Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Zəngəzur indi Ermənistanın cənub-şərqini, Göyçə gölünün cənubunu, Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq ərazisini əhatə edir. Zəngəzur qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Atropatena, daha sonralar isə Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisinə daxil idi. V-VI əsrlərdə Cənubi Qafqazda sasanilər zülmünə qarşı baş verən üsyanlar Zəngəzur ərazisini də əhatə etmişdi.

VII əsrin birinci yarısında Albaniya dövlətinin tərkibində olan Zəngəzur Xəzər xaqanlığının hakimiyyətinə daxil edilmiş, həmin əsrin ortalarında ərəblərin işğalına məruz qalmış və burada İslam dini yayılmağa başlamışdı. Zəngəzurdə ərəb işğalı dövründə İslam mədəniyyəti də bərqərar olmuşdur. Ərəblərə qarşı Azərbaycanda baş verən Babək hərəkatı Zəngəzur ərazisini də əhatə etmişdi.

Zəngəzur əvvəllər Azərbaycan-alban dövlətinin, sonralar ərəb xilafətinin, IX-X əsrlərdə Səlcuqilər, X əsrdə Salairlər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy-Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Hülakülər (Elxanilər) dövlətlərinin, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra Zəngəzur da bu dövlətin tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

Azərbaycanda xanlıqlar yarananda Zəngəzur Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil olmuşdur. 1861-ci ildə Zəngəzur qəzası təşkil edilmişdir...

İndi Zəngəzur Turana gedən yoldur. Bu yol türk dünyasına göy işıq salır.

Zəngəzur Azərbaycanın qədim ərazisidir.

XVI fəsil
**QARABAĞ XANLIĞININ OSMANLI
TÜRKİYƏSİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ**

Tarixi araşdırmalar sübut edir ki, XVIII əsrin ortalarından başlayan və daim inkişaf edən Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında mövcud olan münasibətlər olduqca faydalı və məhsuldar olmuşdur. Bu münasibətlər Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Qarabağ xanlığı yaranandan (1747-ci il) sonra onun banisi Pənahəli xan və oğlu İbrahimxəlil xan xanlığın ərazisinin genişlənməsinə, siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial cəhətdən möhkəmlənməsinə xüsusi fikir vermiş və əsasən də, öz niyyətlərinə nail ola bilmişlər. Onu da deyim ki, Qarabağ xanlığı Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində hərbi-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə daha güclü idi.

XVIII əsrin 70-80-ci illərində beynəlxalq siyasi vəziyyət gərginləşdiyi dövrdə Qarabağ xanlığının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri, Osmanlı Türkiyəsinin xarici siyasətində əsas yer tuturdu. Azərbaycanın qərb və cənub-qərb hissəsində yerləşən Azərbaycan xanlıqları Osmanlı Türkiyəsi ilə daha sıx təmasda idilər. Lakin Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətləri beynəlxalq vəziyyətin təsiri altında tənzimlənirdi.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan dövrün mövcud şəraitinə uyğun olaraq daha çevik xarici siyasət aparırdı. O, bir türk kimi Osmanlı Türkiyəsi ilə diplomatik əlaqələri genişləndirirdi. Bu sahədə şəxsi məktublaşma mühüm yer tuturdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda açıqdan-açığa müstəmləkəçilik siyasəti yeridirdi. Bu isə Qarabağ xanlığını narahat edirdi.

1786-cı ildə İbrahimxəlil xan Osmanlı sultanı I Əbdülhəmidə fars dilində göndərdiyi məktubunda həyəcanla bildirirdi ki, Şimali Azərbaycan xanlıqlarından (Quba və Şəki xanlıqları) bəziləri rus təbəəliyini qəbul etmişlər. “Əgər Osmanlı sultanı Qarabağ xanlığına əməli köməklik göstərməsə, onda mən də həmin xanlıqlar kimi hərəkət etmək məcburiyyətində qalacağam. Sultan bizə kömək edərsə, düşmənlərimizi məhv edərik”.

Osmanlı Türkiyəsinə göndərilən məktubları təhlil edərkən onlardan türk nəfəsi gəldiyi aydın olur. Ona görə ki, onun müəllifi türk idi. İbrahimxəlil xan xanlığın Osmanlı Türkiyəsinin himayəsi altına alınmasını təkrar-təkrar vurğulayırdı. Lakin o, istəyinə nail ola bilmədi. Daha doğrusu, dövrün beynəlxalq şəraiti buna imkan vermədi... Bu məktublar arxivlərdə hazırda mövcuddur.

Osmanlı Türkiyəsi də Rusiyaya qarşı Qarabağın silahlı qüvvələrindən istifadə etmək istəyirdi. 1784-cü ildə qəbul olunmuş xətti hümayunda... Azərbaycan xanlıqlarının əsgərlərinin dövləti-aliyyəyə cəlb olunmaları göstərilirdi.

Qarabağ xanlığından Osmanlı Türkiyəsinə gələn məktublarda bildirilirdi ki, İbrahimxəlil xan və onun bütün təbəələri həmişə özlərini sultanın himayəsində olduqlarını hiss edirlər...

1795-ci il may ayının 9-da İstanbul şəhərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələrinin Sultan III Səlimlə görüşü oldu. Bu görüşdə İbrahimxəlil xanın məktubu şəxsən sultana təqdim olunmuşdu. Məktubda

deyilirdi: “O (Allah) yardımçısıdır.

Böyük vəzir əfəndimiz – Allah onun yüksək kölgəsini yazıq və şərəfli kimsələrin üstündən əskik etməsin!

Əzəmətli, ulu, anlayışlı, şücaətli, səxavətli, fərasətli, ayıq, dünyanın işlərini nizamlayan, xalqların təhlükəsizliyini təmin edən, ədalət və insaf mənbəyi, şövkət və nəzakət toplusu, düşməyə üstün gələn, dövlətin dayağı, parlaq səltənətin nuru, ulu vəzirlərin seçimi, nüfuzlu əmirlərin qıbləsi, sultan tacının dirəyi, Süleyman mülkünün asəfi, yüksək rütbəliyə yaraşır verən günəşəbənzər möhürün sahibi, istəkli cənabımıza sonsuz sədaqətliklə (deyilmiş) duaları və (təzə) illərinin (uğurla) başlaması (diləyini) çatdırdıqdan sonra səmimi istəyimiz budur ki, Dövləti-Aliyyə Allahın yer üzərindəki kölgəsi və bütün məxluqların, möhtərəm adamların və cahillərin sığınacağı olduğu üçün, mən də ki, Allahın bu bəndəsi və səmimi qulu “Allaha itaət edin, peyğəmbərə və sizdən olan buyruq sahiblərinə itaət edin ayəsinə bağlı olub bu aləm sığınacağına itaət edərək bağlılıq ruhuna uyub, iyirmi il və bəlkə də, daha çoxdandır ki, Rum diyarının əhli siyahısına düşməklə şərəfləndirilmişəm, məhrum günahların bağışlanmasına dua edilən, rizvan məqamında olan Sultan Həmidin sağlığında həmişə məndən qüvvətə dilək gedər, ondan mənə buyruq (gələrdi), mən ona itaət edər, o isə mənə yardım göstərərdi...

Uzun sözün qıtası, dövləti-aliyyəyə xidmət edən bəndələr olduğumuz üçün hal-hazırda Allahın əmrinə uyğun olaraq bu tərəflərdə baş verən hadisələrdən sizə bildirək, hal-hazırda vəziyyət bu yerdədir ki, qızılbaşdan Ağa Məhəmməd xan ortaya çıxıb, İran mülkünə daxil olan İraq məmləkətini və farsın şəhərlərini ələ keçirib.

Onun istəyi budur ki, Azərbaycan diyarına gedib, Araz çayını keçərək əvvəlcə mənim, sonra İrəvan xanı Məhəmməd xanın, daha sonra isə Gürcüstan üzərinə (hücum edib) öz niyyətini bu yolla həyata keçirsin. İndidən belə məsləhət şövkətli əfəndimizindir. Sizdən ricamız budur ki, bizləri qoruyub, bizə kömək və inayətinizi əsirgəməyəsiniz. Allah-təala qismət etsə, dövləti-aliyyənin bəxt gücü ilə inad sahiblərinin və qan töküüb, pislilik edənlərin əməli tezliklə açılıb üzə çıxarılması asan olacaq.

Bildirəcəyimiz ikinci məsələ budur ki, görəsən, İran xalqı nə cinayət və günah işlətmişdir ki, böyük şahənşah, xalqların böyük üzəngisinin sahibi iki qitə və iki dənizin sultanı, müqəddəs şəhərlərin qoruyucusu, ins və cinsin peyğəmbərlərinin qaimməqamı olan şövkətli əfəndimiz yaxşılıq və mərhəmətlərini gərəkli bilib, səadətə şüis verən kölgəsini İran torpağının üzərinə saldığı halda, dövrünün hər bir dönüşündə qan töküüb, pislilik gətirməkdən, kainatın fəxri olan əfəndimizin ümmətlərini qətl və qarət edərək ziyan vurub darmadağın etməkdən qorxmurlar.

Bu diləçini xilafət taxtının altındakı tutiyəlik torpağa çatdırmaq üçün nəcabət şanı və seyid əsilli Abdulla Çələbi göndərilir. Vəziyyət haqda (geniş) məlumat və xəbər adını çəkdiyimiz şəxsin qəlbinə təslim edilmişdi. Hərgah xəbər almaq istəsəniz, Allah-Təala qismət etsə, (onları sizə) söylər.

Və nəhayət, Allah ona (Sultana) böyüklük və nəzakət etsin!

Möhür: Ya İbrahimxəlilullah”

Tarixi sənətlər sübut edir ki, Qarabağ xanlığı ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri XIX

əsrin əvvəllərinə qədər, yəni, rus işğalına kimi davam etmişdir. Onu da deyək ki, Qarabağ xanlığı uğrunda aparılan mübarizə, əsasən, Qacarlar məmləkəti ilə Rusiya arasında gedirdi. Osmanlı Türkiyəsi ilə aparılan diplomatik əlaqələr isə yaranmış beynəlxalq vəziyyət nəticəsində gözlənilən nəticələri vermədi. Ağa Məhəmməd şah Qarabağ xanlığı uğrunda apardığı mübarizədə İngiltərə və Fransaya arxalanırdı.

Beləliklə də, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın güclənməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa Şərqdə İran-Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi-Rusiya ziddiyətlərinin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla da Osmanlı Türkiyəsi ilə İranın Rusiyaya qarşı birgə çıxışı baş tutmadı... Qarabağ xanı öz niyyətlərini tam həyata keçirə bilmədi...

Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1828-ci ildə) Osmanlı Türkiyəsi ilə nəinki siyasi əlaqələr, habelə iqtisadi əlaqələr də qismən kəsildi. Belə bir şəraitdə Osmanlı Türkiyəsində istehsal olunan malları Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarətə gedən Şuşa tacirləri alıb-gətirirdilər. Osmanlı Türkiyəsi ilə Qarabağ xanlığı arasında illik ticarət dövriyyəsinin həcmi 3 min manat rus pulu həcmində idi.

Son olaraq qeyd edim ki, adət-ənənələri bir olan iki dövlət və bir xalqı heç bir qüvvə ayıra bilməmişdir. Hər iki dövlətin hazırkı birliyi bunu aydın surətdə sübut edir...

XV fəsil
**TÜRKMƏNÇAY SÜLH MÜQAVİLƏSİ
VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ**

Rusiya imperiyasında daxili sosial ziddiyyətlər 1825-ci il dekabr ayının 25-də dekabristlər üsyanında özünü göstərdi. Sankt-Peterburq Müqəddəs Pyotr şəhərində baş verən üsyanın xəbəri İrana ingilis diplomatı Şilan tərəfindən çatdırıldı. Tehranda bu xəbər müharibə əhvali-ruhiyyəsini gücləndirdi. Şah sarayında belə hesab edirdilər ki, 1813-cü il 12 oktyabr tarixli GÜLÜSTAN sülh müqaviləsinin qisasını almaq üçün əlverişli məqam yaranmışdır. Qeyd olunan müqavilənin on bir maddəsinin heç biri İranın dövlət mənafeyinə uyğun gəlmirdi.

1826-cı il iyul ayının 19-da İran ordusu şahzadə Abbas Mirzənin komandanlığı ilə Azərbaycanın şimal ərazisinə daxil oldu. Belə bir şəraitdə knyaz Menşikovun başçılıq etdiyi yeni Rusiya səfirliyi Tehrana yaxınlaşmaqda idi. O, yeni imperatorun, çar I Nikolayın tanıtılması üçün Tehrana göndərilmişdi.

I Nikolay Fətəli şahə büllur taxt hədiyyə göndərmişdi. Rus elçiləri İran qoşununun Şuşanın və Gəncənin qala qapılarının qarşısında olduqlarından xəbərsiz idilər. Elçiləri Tehranda həbs edib, onlara doğru məlumat vermirdilər.

İran dövlətinin əsas məqsədi rus ordusunu Cənubi Qafqazdan birdəfəlik vurub-çıxarmaq, Tiflisi tutmaq və rus qoşunlarını Terek çayının arxa tərəfinə qovmaq idi. Rus komandanlığının əsas hədəfi Təbrizi tutmağa yönəlmişdi. Say tərkibinə görə üstünlük İran tərəfində idi. Şahın piyada ordusu 25 min sərbazdan, 10 min canbaz – mahir

döyüşçüdən ibarət idi. Silahlı qüvvələrin bir hissəsi Abbas Mirzəyə, bir hissəsi isə Fətəli şahə məxsus idi. Rus ordusunun yaxşı döyüş təcrübəsi vardı. Cənubi Qafqazda Rusiyanın çoxlu sayda müxtəlif qoşun birləşmələri yerləşdirilmişdi. Müharibənin ilk günləri rus qoşunları üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi qoşun Qaradağ – Gülənbər yolu ilə Qarabağa doğru hərəkət etdi. İkinci qoşuna Əmir xan və İranda sığınacaq tapan keçmiş Qarabağ xanı Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan – Sisian dağ yolu ilə Şuşaya göndərildi. İbrahim xan Qacar və Şirvanlı Mustafə xan Şirvana, Mirhəsən xan digər bir qoşunla Talış xanlığına, onun qardaşı Sam Aslan (Həsən xan), İrəvan Sərdarı Hüseyn xan və İraklinin oğlu Aleksandr Mirzə ilə birlikdə Tiflis üzərinə yeridilər. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəki xanlığına, öz dəbə-baba yurdlarına girdilər.

İrəlidə gedən İran qoşunları Xudafərin körpüsünü sürətlə keçərək rus qoşununu məğlub etdilər. Döyüş zamanı ruslardan 300 nəfərə qədər öldürüldü, xeyli döyüşçü əsir götürüldü. Əsir düşənlərin arasında polkovnik Nazimov və mayor Kovalenski də vardı.

Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi qoşun Şuşa qalasını iyul ayının 26-da mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etdi. Qalanın rəisi polkovnik Reut müdafiəni yaxşı təşkil etmişdi. Abbas Mirzənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, o, Şuşa qalasını ruslardan azad edə bilmədi. Qalanın uzun müddət mühasirədə saxlanması müharibənin sonrakı gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə səhvə yol verdi. O, dağınıq halda olan rus hərbi qüvvələrini sürətli hücumla məhv etmək əvəzinə, Şuşa qalası ətrafında oturub qaldı. Bu isə məğlubiyyət

demək idi. Rus komandanlığı dağınıq halda olan qoşunları birləşdirməyə və üstünlüyü ələ almağa imkan tapdı.

Rus işğalına qarşı müharibədə Azərbaycanın demək olar ki, bütün sosial təbəqələri silahlanmışdılar. Abbas Mirzənin oğlu Məhəmməd Mirzə başçılıq etdiyi ordu ilə Şəmkiri tutdu. Lakin Şəmkir altında yerləşən düzəngahda baş verən döyüş İran ordusunun məğlubıyyəti ilə başa çatdı. Bu döyüşdə onlar 7500-ə qədər döyüşçü itirdilər. Bunun ardınca rus qoşunları 1826-cı il sentyabrın 4-də Gəncə şəhərini ələ keçirə bildilər. İran qoşunları Talış xanlığından başqa, bütün Şimali Azərbaycan ərazilərini tərk etdilər.

1827-ci ilin yanvar ayında rus qoşunları Qaradağın mərkəzi Əhər şəhərini tutdular. Həmin il aprel ayının 20-də ruslar Xudafərin körpüsünü ələ keçirdilər. Aştarak və Uşaqan kəndləri yaxınlığında baş verən döyüşlərdə İranlılar yenə məğlub oldular. Rus ordusunun komandanı Yeristov 1827-ci il oktyabr ayının 2-də qoşunlarının başında Təbrizə soxuldu. Təbrizin müdafiəsinə Allahyar xan başçılıq edirdi. Lakin şəhəri ruhanilərinin başçısı Ağa Mir Fəttahın rusların tərəfinə keçməsi vəziyyəti kəskinləşdirdi. Təbrizi tutan rus qoşunları Tehrana yol açmağa bildilər. Cənubi Azərbaycanı idarə etmək üçün rus hərbiçilərindən və Təbriz şəhərinin nümayəndələrindən ibarət idarə heyəti yaradıldı. İdarə heyətinin rəhbəri general Osten Müctəhid idi. Müctəhid Mir Fəttah da Müvəqqəti İdarə heyətinin tərkibində idi.

İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsinin əsas müddəaları, hələ 1826-cı il sentyabr ayının 26-da Rusiyanın xüsusi bir bəyanatında elan olunmuşdur. Hər iki dövlətin nümayəndələri arasında Qaraziəddin danışıqlarından sonra A.S.Qriboyedov İran sarayının məmurlarının mövqeyinə

təsir göstərmək məqsədilə, elan etdi ki, biz irəli gedib, Azərbaycana sahib olaraq biz bu böyük vilayətin müstəqilliyini təmin edəcəyik.

1827-ci il noyabr ayının 6-da Deykarqanda iranlılarla ruslar arasında sülh bağlanması haqqında danışıqlar yenidən başlandı. Danışıqların gedişi zamanı müharibə təminatı barədə böyük narazılıqlar ortaya çıxdı. Bundan istifadə edən rus qoşunları hücumla başladılar. Qorxuya düşən İran şahı müqavilənin imzalanması ətrafında danışıqların başlanmasına razılıq verdi. Artıq, bu zaman rus qoşunları 1828-ci ilin yanvar ayının 28-də Urmiyanı, fevral ayının 8-də isə Ərdəbili tutdular. Beləliklə də sülh bağlanması sürətləndi. 1828-ci il fevral ayının 9-dan 10-a keçən gecə Təbriz yaxınlığında yerləşən TÜRKMƏNÇAY kəndində İranla Rusiya arasında ədalətsiz, işğalçı, müstəmləkəçi və alçaldıcı sülh müqaviləsi imzalandı.

Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtləri 16 maddədən ibarət idi. Bu müqavilənin bəzi maddələri 1813-cü il oktyabr ayının 12-də hər iki dövlət arasında imzalanan GÜLÜSTAN sülhünün məzmununu özündə ehtiva edirdi.

I maddə – tərəflər arasında əbədi sülhü;

II maddə – Gülüstən sülhünün nəzərdə tutduğu sülh və dostluq münasibətlərinin davam etdirilməsini;

III maddə – Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsini;

IV maddə – hər iki dövlət arasında sərhədlərin demilitasiyası və demorkasiyasını;

V maddə – Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizində yerləşən bütün ərazilərin və adların və həmin ərazilərdə yaşayan əhalinin Rusiya imperiyasının təbəələri olduğunu;

VI maddə – müharibənin gedişi zamanı vurulan ziyanın ödənilməsinə;

VII maddə – iranlıların taxt-tac varisliyini nəzərdə tuturdu;

VIII maddə – Xəzər dənizində gəmilərin hərəkətini və dənizdə yalnız rus donanmasının saxlanılmasını;

IX maddə – tərəflər arasında sülh və dostluğu möhkəmləndirmək üçün yazılı məlumatların vaxtlı-vaxtında verilməsinə;

X maddə – hər iki ölkə arasında ticarət əlaqələrini;

XI maddə – təbəələrin bütün tələblərinin qarşılıqlı surətdə ödənilməsinə;

XII maddə – hər iki tərəfin təbəələrinin xeyri üçün onların daşınar və daşınmaz əmlaklarını;

XIII maddə – müharibə zamanı əsir düşmüş təbəələrin qarşılıqlı surətdə dəyişdirilməsinə;

XIV maddə – müharibə zamanı satqınların və fərarilik edənlərin heç kəs tərəfindən tələb edilməməsinə;

XV maddə – müharibə zamanı törədilən dağıntılara görə heç kimin cəzalandırılmamasını, ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə;

XVI maddə – müqavilənin atəşkəs dayandırıldıqdan sonra təsdiq edilməsinə nəzərdə tuturdu.

Türkmənçay sülh müqaviləsi Rusiya ilə İran sarayı arasında İsa Peyğəmbərin anadan olduğu gün – 1828-ci il fevral ayının 10-da Türkmənçay kəndində imzalanmışdır.

XVI fəsil **XUDAFƏRİN KÖRPÜLƏRİ**

XI-XIII əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti öz inkişafının intibah dövrünü keçirirdi. Bunu aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları da sübut edir. Qədim Gəncə qazıntıları bu dövrün qala divarlarının, sahil bəndləri və körpülərinin yüksək memarlıq nümunələri olduğunu tam aydınlığı ilə aşkara çıxarmışdır. Əldə olunan maddi-mədəniyyət qalıqları sübut edir ki, Gəncə ustaları “Gəncə hörgüsü” adı ilə tarixə məlum olan xüsusi hörgü üsullarından bacarıqla istifadə etmişlər. Bu barədə çox danışmaq olar. Respublikamızın ərazisi alban dövləti dövründən miras qalan maddi-mədəniyyət abidələri ilə də zəngindir.

Təəssüflər olsun ki, biz bu maddi-mədəniyyət abidələrinə – kilsələrə və digər alban xristian dini ocaqlarına vaxtında sahib olmamışıq. Daha doğrusu, bu məsələyə biganə qalmışıq. Bundan istifadə edən torpağı, dövləti, mərkəzi şəhəri, şifahi və yazılı mədəniyyəti olmayan ermənilər həmin maddi-mədəni və dini abidələrimizə sahib çıxmağa və onu özünüküləşdirməyə başlamışlar... Gec də olsa, onların bu hərəkətlərinin qarşısı indi tarixi qaynaq və mənbələr əsasında alınmışdır.

Azərbaycan ərazisinə gətirilib yerləşdirilən ermənilər necə ola bilər ki, Gəncə, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Şuşa və başqa ərazilərimizdə min illər boyu mövcud olan dini abidələrimizə iddialı olsunlar. Alban Azərbaycan dövləti eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VIII əsrinə kimi mövcud olmuşdur. Ermənilər isə bu əraziyə XIX əsrin

əvvəllərində gətiriləblər. Həmin dövrlər ərzində Azərbaycan ərazisində onların yalnız torpaq əldə etməkdən başqa, heç bir izi qalmayıb.

Bu materialda qısa olaraq tariximizə səyahət etdik. Əsas məqsədimiz Azərbaycanda günümüzə qədər öz varlığını qoruyub-saxlayan Xudafərin körpüləri haqqındadır.

Xudafərin körpülərinin ilk inşa olunması tarixi 1027-ci ilə təsadüf edir. Araz çayı üzərində salınan bu körpülər tarixən siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə mühüm yer tutmuşdur. XI-XII əsrlərdə inşa olunan müxtəlif saray və köşkləri, dövlət binaları, karvansaralar və bütövlükdə dövrün müxtəlif maddi-mədəni abidələri içərisində xüsusi qrup halında birləşən körpülər və xüsusi əhəmiyyətə malik olmuş və indi də belədir.

Tarixən körpülər mürəkkəb relyefli yer quruluşu, ərazisində çayların sıx şəbəkəsi Azərbaycanda çoxlu körpülər çəkilməsinə ehtiyacı artırmışdır. Həmin körpülər ölkədaxili əlaqələri çətinləşdirən maneələri qismən aradan qaldırmaqla yanaşı, beynəlxalq ticarət yollarında da rahat gediş-gəlişi təmin etmək məqsədilə salınmışdır. Körpülər eyni zamanda quruluşlarına, ölçülərinə və rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Bu, ilk növbədə, onların təyinat xarakteri və salındıqları yerlərə uyğunlaşdırılması ilə izah olunur.

Araz çayı üzərində inşa olunan körpülərdən ən məşhuru on bir və on beş aşırımlı Xudafərin körpüləridir. İri çay daşlarından tikilmiş on beş aşırımlı körpü dövrünün inşaat mədəniyyətinin yüksək memarlıq inkişafını özündə ehtiva edir. Körpünün inşa edildiyi zaman Azərbaycan inşaat texnikasına xas olan bütün üsullar bütövlükdə əsas götürülmüşdür.

On beş aşırımlı körpünün dayaqlarının çayın yatağında mövcud olan təbii daşların (qayaların) üzərində yerləşməsi, onun təbiətlə sıx surətdə bağlanmasını təmin edir. Eyni zamanda da körpünün tağvari aşırımları müxtəlif ölçülərə malikdir. Körpünün hərtərəfli araşdırılması onun dəfələrlə təmir olunmasını göstərir. Tədqiqatlar sübut edir ki, bu körpünün zəmanəmizə qədər hifz olunmuş görkəmi XIII əsrə aiddir. Onu da qeyd edirəm ki, yazılı mənbələrdə Araz çayı üzərində inşa edilmiş Xudafərin körpüsünün VII əsrə aid olduğu göstərilir. Körpünün uzunluğu 200 metr, eni isə 4,5 metrdir.

On bir aşırımlı körpüdə də təbii şəraitlə uzlaşmanın səciyyəvi üsulu təkrar olunmuşdur. Bu körpünün də dayaqları çayın yatağındakı qayalıqlara söykənir. Nəhəng daş lövhələrdən inşa olunan körpünün tağları kamanşəkili və ölçü baxımından da müxtəlifdir. Körpünün hündürlüyü 12 metr, uzunluğu isə 130 metrə qədərdir. Hər iki körpü bir-birindən 800 metr aralıda inşa olunmuşdur.

Xudafərin körpülərinin qoşa inşa edilməsi, birinin nəqliyyat üçün, digərinin isə mal-qara üçün inşa edilməsi də güman olunur. Onu da deyək ki, bütün bunlar zamanının gizli sirridir. Həm də qeyd edək ki, hər iki körpü heç də əvvəlcədən ticarət əlaqələrini nizamlamaq məqsədi daşmamışdır. Deməli, Xudafərin körpüləri nə Ərdəbil-Beyləqan və nə də Təbriz-Culfa yolu üzərində yox, yol üçün əlverişsiz olan cənubdan Qaradağ, şimaldan isə boş səhralıqla qarşılaşan bir keçiddə inşa olunmuşdur.

Bu ehtimala görə iki fikir söyləmək mümkündür. Birincisi, Xudafərin körpüləri heç də karvan-ticarət yolu üzərində deyil, hərbi-strateji baxımdan əlverişli yerdə

tikilmişdir. İkincisi, ehtimala görə, ərəblərin Azərbaycanı işğalından sonra cənubdan Qaraçay vadisi ilə Təbriz-Bərdə-Tiflis istiqamətlərində yeni ticarət yolu olmuş və bu yol üzərində də körpülər inşa edilmişdir. Çətin dağ keçidləri ilə qarşılaşan yol üzərində möhtəşəm, eyni zamanda da qoşa körpülərin inşa olunması heç də ağılabatan deyil.

Orta əsrlərdə, xüsusilə də, XVIII əsr və XIX əsrin işğalçılıq müharibələri sübut edir ki, körpülərin hərbi-strateji məqsədlə inşa edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu fikri sübut edən iki fikir mövcuddur. Onu deyək ki, bu ərazidə qədim və orta əsrlərdə karvan-ticarət yolunun keçməsi barədə bu günə kimi heç bir məlumat yoxdur. Çünki bunun üçün coğrafi şərait də əlverişsizdir.

Başqa bir fakt da ondan ibarətdir ki, körpülərin hər iki tərəfində, hərbi-strateji baxımdan əlverişli sahədə nəzarət bürcləri də tikilmişdir. Körpülərin şimal tərəfindəki nəzarət bürcləri Araz çayının səviyyəsindən xeyli yüksəklikdə tikilib, hazırda yerli əhali arasında Qız qalası adlandırılır. Cənub sahədə inşa olunan nəzarətxanada isə daş körpünün qarşısında olub, hədsiz dərəcədə mürekkəb quruluşa malikdir. Nəzarətxanalar hər yerdə hərbi məqsədlər üçün inşa olunmuşdur. Qala divarları üzərində tikilən nəzarət bürcləri dediklərimizi bir daha sübut edir.

2020-ci il oktyabr ayının 4-də şanlı milli ordumuz tərəfindən erməni faşistlərindən azad olunan Cəbrayıl rayonu ərazisindəki Xudafərin körpüləri üzərində Azərbaycanın üçrəngli bayrağı əzəmətlə dalğalanır. Bu körpülər həm də qardaşlıq və dostluq körpüləridir və Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında siyasi-iqtisadi əlaqə saxlamağa geniş imkan yaradır...

XVII fəsil
**HAY ÜNSÜRLƏRİNİN QARABAĞA
KÖÇÜRÜLMƏSİ**

“Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır”.

A.S.Qriboyedov

“Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu yerli deyil və onları vilayətə biz köçürmüşük”.

N.N.Şavrov

Qeyd olunan hər iki iqtibas rus məmurlarına məxsusdur. 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər Rusiya və İran arasında baş verən müharibələr Azərbaycan uğrunda aparılan işğalçı və qarətçi müharibələr kimi müasir milli tariximizə daxil olmuşdur. Rusiya imperiyasının hakim dairələri Azərbaycanın Şimal ərazisinin işğalından əvvəl, burda möhkəmlənmək və özləri üçün siyasi dayaq (forpost – məntəqə, istehkam) yaratmaq planlarını da işləyib-hazırlamışlar.

Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq həmin məkirli planlar içərisində mühüm yer tuturdu. Planda ermənilərin torpaqlarımıza gətirilib məskunlaşdırılmaları nəzərdə tutulurdu.

Nə üçün Rusiya imperiyası ermənilərə arxalanırdı? Ona görə ki, onlar rusların Cənubi Qafqaza işğalçılıq yürüşlərində fəal iştirak edirdilər. Torpağı, vətəni, paytaxtı, dövlət-

çilik tarixi, folkloru, mədəniyyəti olmayan ermənilər ruslara “göstərdiyi” yaramaz xidmətlərinin əvəzini almaq istəyirdilər...

Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qarabağa yürüşləri və Rusiya ilə İran arasında baş verən müharibələr qarabağlıların öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşmələrinə səbəb olmuşdu. Yerli – aborigen, qədim sakinlərin məcburi surətdə vətəni tərk etmələri Qarabağda azərbaycanlıların saylarının azalmasına təsir göstərməyə bilməzdi və göstərdi də.

Rus hərbiçilərinin 1810-cu ildə verdikləri rəsmi məlumatda deyilir: *“Mehrinin və Güney qəzası əhalisinin böyük əksəriyyəti Araz çayının o tayındadır. İmkan düşərsə, Mehri və Güney əhalisini, Xarvan, Kələvi, Düzəli çayları yaxınlığında yerləşən Qarabağ kəndlərini Əbülfət ağanın yanına qaçmış qarabağlıları da bu taya köçürmək lazımdır”*.

Həmin məlumatda deyilirdi ki, 1806-1812-ci illər ərzində Qarabağ xanlığından didərgin düşən və iranlılar tərəfindən Araz çayından cənuba aparılan əhalinin sayı hədsiz dərəcədə çoxdur. Qarabağ xanlığının ərazisindən 2628 ailə qaçmışdır. Həmin ailələrin ayrı-ayrılıqda üzvlərinin sayını 5 nəfərdən ibarət olduğunu təxmini hesab etsək, 13140 nəfər olduğu aydın olar. İrana aparılan ailələrin sayı 2217, say tərkibləri 11085 nəfər olmuşdur. Həmin ailələrin hər birinin üzvlərini də 5 nəfərdən götürsək, 11085 rəqəmi alınır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz illər ərzində öz canlarını götürüb qaçan və İrana aparılan Qarabağ ailələrinin sayı 4845 olmuşdur.

Rus hərbi tarixçisi N.Dubrovin yazırdı ki, Şuşa şəhəri ətrafında gedən döyüşlərdən (1826-1828-ci illər) sonra bir

gecə ərzində 20 min adam İrana getməyə məcbur olmuşdur. Tarixçinin “RUSLARIN QAFQAZDA MÜHARİBƏLƏRİNİN VƏ HÖKMRANLIĞININ TARİXİ” əsərində bu barədə daha geniş məlumatlar var.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığından Şirvan vilayətinə 1500 nəfərə qədər ailə köç edib, orda 8 yeni kənd salaraq məskunlaşmışlar. Onlar yeni məskunlaşdığı ərazilərdə ağır məhrumiyətlərə düşər olmuşlar. Aclıq, xəstəlik və iqlim şəraiti qarabağlıların kütləvi ölümlərinə səbəb olmuşdu.

Rus-İran müharibələrinin nəticəsində Qarabağ xanlığında ərazinin xeyli hissəsi adamsız qalmışdı. Kəndlər yandırılmış, əhalinin əmlakı qarət edilmişdi. Təsərrüfatı bərpa etmək üçün İrana qaçan və aparılan əhalini geri qaytarmaq lazım idi. 1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan sülhündən sonra cənubdan 811 ailə vətənə döndü. Ümumiyyətlə, həmin sülh müqaviləsindən sonra 4 min qarabağlı ailəsi geri qayıtmışdır.

1823-cü ildən başlayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən ermənilərin İrandan Qarabağa kütləvi surətdə köçürülməsi mərhələsi başlandı.

1828-ci il fevral ayının 10-da Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra ermənilərin Qarabağ ərazisində məskunlaşdırılmaları misli görünməmiş hal aldı. Müqavilənin XV maddəsi həmin kütləvi köçürülməni özündə ehtiva edirdi. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən də, Qarabağa köçürülməsi üçün xüsusi komitə yaradılmışdı. Köçürmə komitəsinə erməni X.Lazarev başçılıq edirdi. Sərhədə yaxın olduğu üçün onlar Zəngəzur mahalında da yerləşdirilirdi.

1829-cu il sentyabr ayının 14-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında imzalanan Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra Türkiyədən ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazilərinə gətirilmələri daha da sürətləndi...

1823-cü ilə aid olan kameral təsvirdə göstərilir ki, Qarabağ əyalətində yaşayan 20095 ailənin 15729-u (78,3 faizi) azərbaycanlı, 4366 ailə isə başqa millət və xalqların nümayəndələri idilər. Lakin hesabatda həmin millət və xalqların ailə sayları qeyd olunmur. 1832-ci il məlumatına görə Qarabağ əyalətində 13965 azərbaycanlı, 6491 erməni ailəsi yaşayırdı.

Yuxarıda adları qeyd olunan Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra ermənilərin Qarabağ əyalətində sayı artdı.

Ermənilərin kütləvi surətdə torpaqlarımızda məskunlaşdırılması, onların ərazimizdə özləri üçün dövlət yaratmaq həvəslərini artırdı. Bunun üçün erməni kilsəsi mühüm işlər görürdü. 1827-ci il noyabr ayının 11-də Qriqori kilsəsinin başçısı (katolikos) Nerses Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı İ.F.Paskeviçə məktub göndərərək erməni dövləti yaratmaq haqqında təklifini bildirdi. Lakin o, keşişin dövlət yaratmaq haqqında təklifini rədd etdi.

General Lazarev 1829-cu il dekabr ayının 24-də Paskeviçə göndərdiyi məktubunda bildirirdi:

“Ermənilərin İrandan məmləkətindən köçürülməsi işlərinə 1828-ci il fevral ayının 26-dan başlanmışdır. Səylərimiz nəticəsində bu iş iyun ayının 11-də uğurla başa çatdırılmışdır. Bu müddət ərzində 8149 erməni ailəsi, bunlardan başqa 100 aysor ailəsi də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətlərinə köçürülmüşdü. Paskeviç göstəriş

vermişdi ki, gəlmə ermənilər üçün yeni kəndlər salınarkən azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlərin yaxınlığı nəzərdə saxlanılsın”.

Yeri gəlmişkən, deyim ki, Rusiya imperiyası ilə İran arasında müharibələr olmasaydı, nə Qarabağ, nə də İrəvan torpaqlarında ermənilər də olmazdı. Eyni zamanda həmin sözləri Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi arasında gedən müharibəyə də aid etmək olar.

Tarixçi N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı ki, Qarabağın dağlıq ərazisində və Göyçə gölü ətrafında daha çox erməni məskunlaşdırılmışdır. Həmin ərazilərə 124 min köçürülmüşdür.

Bildiyimiz kimi, indi mövcud olan “Ermənistan” adlı oyuncaq dövlət Azərbaycanın Qərb ərazisində təşkil olunmuşdur. Vaxtilə bu məkanda İrəvan xanlığı yerləşirdi. Bura azərbaycanlıların vətənidir.

İrəvan şəhərinin etnik tərkibini araşdıran erməni tarixçisi Zaven Korkodyan “SOVET ERMƏNİSTANININ ƏHALİSİ 1831-1931-ci İLLƏRDƏ” adlı əsərində yazır: ***“1883-cü ildə İrəvan şəhərinin 18,766 nəfər əhalisinin 15,992 nəfəri, 1886-cı ildə isə 27,246 nəfərdən 23,626 nəfəri, yəni, 85,2 faizi azərbaycanlılar olmuşdur”.***

İrəvan şəhəri bizindir. Onun ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus bütün maddi-mədəniyyət abidələri, o cümlədən, 8 məscid ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir...

1828-ci il mart ayının 21-də İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əraziləri hesabına, Rusiya imperiyası “Erməni vilayəti” deyilən saxta inzibati qurum yaratdı. Bu qondarma “vilayətdə” 81,747 nəfər azərbaycanlı, 6,949 erməni

yaşayırdı.

Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri aydın surətdə sübut edir ki, İrəndən 40 min və Osmanlı Türkiyəsindən isə 200 mindən çox erməni ailəsi həmin sülh müqavilələrinin qeyri-qanuni övladları kimi Rusiya imperiyası tərəfindən tarixi ərazilərinə gətirilib məskunlaşdırılmışlar.

1849-cu il iyun ayının 9-da Rusiya imperiyasının hakim dairələri öz mövqeyini Şimali Azərbaycanda və eləcə də Cənubi Qafqazda möhkəmlətmək üçün İrəvan quberniyası yaratdı, bu, torpaqlarımızda ermənilər üçün gələcəkdə dövlət yaratmalarına hazırlıq idi.

1918-ci il may ayının 29-da Qərb dövlətlərinin təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti müəyyən şərtlərlə İrəvan şəhərini paytaxt şəhəri kimi daşnak hökumətinə verdi...

Beləliklə də, Qərbi Azərbaycan ərazisində qondarma erməni dövləti yarandı.

Bu günə kimi ermənilərin mənşəyi məlum deyil. Onlar özlərini “hay”, “haykanlar” adlandırırlar. Xristianlığın müqəddəs kitabında hayları “Toqorma” adlandırırlar. Erməni sözü midiyalılara məxsusdur.

Hay ərəbcə dəyişmiş, dəyişdirilmiş, maneə, əngəl və digər mənalar verir. Hazırda onlar bəşəriyyət üçün əngələ çevrilmişlər...

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
I fəsil.	Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi” əsərində Qarabağın yaşayış yerləri, sərhədləri, qədim şəhər və çayları haqqında məlumat	7
II fəsil.	Pənahəli xanın əsl-nəcəbəti və Qarabağ vilayətindəki hökmranlığı haqqında	13
III fəsil.	İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyəti və o zamanın qaydaları və hadisələri haqqında	25
IV fəsil.	Qarabağ xanlığı Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dövründə (1807-1822-ci illərdə)	39
V fəsil.	Pənahəli xanın Qarabağda tikdirdiyi bina və imarətlər	48
VI fəsil.	Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi xanlığının təbii-coğrafi şəraiti	52
VII fəsil.	Azərbaycanın Qarabağ xanlığı bölgəsinin kənd təsərrüfatı	56
VIII fəsil.	Qarabağ xanlığının kустar sənətkarlıq sənayesi	61
IX fəsil.	Azərbaycanın Qarabağ xanlığının ticarət həyatı	65
X fəsil.	Qarabağ xanlığının siyasi quruluşu	70

XI fəsil.	Azərbaycanın Qarabağ xanlığı bölgəsində vergi və mükəlləfiyyətlər	72
XII fəsil.	XVI-XVII. Yüzyıllarda Karabağ'ın etno-politik durumu.....	77
XIII fəsil.	Zəngəzur Qədim Azərbaycan torpağıdır	93
XIV fəsil.	Qarabağ xanlığının Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətləri.....	98
XV fəsil.	Türkmənçay sülh müqaviləsi və onun nəticələri hay ünsürlərinin Qarabağa köçürülməsi.....	103
XVI fəsil.	Xudafərin körpüləri	108
XVII fəsil.	Hay ünsürlərinin Qarabağa köçürülməsi	112

Yunis Hüseynov
“QARABAĞNAMƏ”

Bədii redaktoru: Zümrüd QAFARLI,
Korrektorları: Sona MƏMMƏDLİ,
Xatirə İDRİSOVA

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Ümrə Musayeva, Emil Salayev

Çapa imzalanıb: 03.03.2022.

Nəşrin formatı: 60x84 1/16.

Şerti çap vərəqi: 7,5.

Tiraj: 100.

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 261.: 055 850-98-69